

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Круглий стіл “Крим депортований (до 70-річчя депортації кримськотатарського народу)”

15 травня 2014 р. у Прес-центрі Українського національного інформаційного агентства Укрінформ відбувся круглий стіл “Крим депортований (до 70-річчя депортації кримськотатарського народу)”. Ініціатором проведення заходу виступив Український інститут національної пам’яті. Предметом обговорення стали депортації народів Криму, починаючи з кінця XVIII ст. Учасники круглого столу розкрили політику Російської імперії та Радянського Союзу щодо корінних народів Криму протягом останньої чверті XVIII – середини XX ст.

В обговоренні взяли участь директор Українського інституту національної пам’яті, кандидат історичних наук В.М. В’ятрович, Прес-секретар Меджлісу кримськотатарського народу Алі Хамзін, доктори історичних наук В.І. Головченко, О.Є. Лисенко, О.М. Любовець, кандидат історичних наук Б.А. Короленко. На заході були присутні співробітники УІНП, журналісти, студенти.

Роботу круглого столу відкрив директор Українського інституту національної пам’яті, кандидат історичних наук **Володимир Михайлович В’ятрович**:

Доброго дня, шановні колеги!

Раді вітати вас на круглому столі “Крим депортований”, присвяченому 70-м роковинам депортації кримськотатарського народу.

В рамках сумних роковин на державному рівні планується ціла низка заходів, зокрема, завтра в Київській національній опері відбудеться концерт-реквієм пам’яті жертв депортації за участю керівництва Меджлісу кримськотатарського народу. Наш захід носить науковий та інформаційний характер і має завданням поінформувати широку громадськість про історію виселень, які проводилися в Криму починаючи ще з кінця XVIII століття і були одним із найяскравіших проявів імперської політики Росії у відношенні до корінних народів регіону.

Слово “депортація”, що означає насильницьке виселення, є одним із новотворів новітнього часу. Воно увійшло до обігу паралельно з такими термінами як “геноцид”, “концтабір” та іншими, які несуть у собі трагічний контекст – ламання доль великої кількості людей та масові злочини, здійснені із використанням політичної влади. Минуле століття, назване відомим істориком Еріком Гобсбаумом “Віком екстремізму”, увійшло в історію як час масових злочинів супроти цілих національних чи соціальних спільнот. Найдаліше в екстремізмі зайшли два тоталітарних режими – нацистський та комуністичний. І Україна, якій не пощастило

побувати в лабетах обох режимів, стала ареною їхніх найкривавіших злочинів.

Кожна з цих диктаторських систем в різний спосіб намагалася впровадити власну соціальну інженерію – перепланування національних спільнот, що мали за плечима тисячолітні історії власного становлення. Метою Йосифа Сталіна було створення радянського народу. Задля цього влада під його безпосереднім керівництвом скоїла цілу низку злочинів, спрямованих на ліквідацію інших націй, їх розчинення у новостворюваному радянському об’єднанні.

Найбільше в результаті тих страшних соціально-національних експериментів постраждали українці, які в 1932–1933 рр. стали жертвами страшного злочину, геноциду відомого як Голодомор. Тоді голодом було вбито мільйони селян – головних носіїв української ідентичності. Протягом 30-х років також відбулося знищення української політичної еліти та української національної церкви. Усі разом ці кроки – спроба ліквідувати українців як націю.

Проте геноцидна політика радянського тоталітаризму на території України не обмежувалась спробами знищення лише українців, іншою жертвою цієї політики став кримськотатарський народ. Здійснена радянським режимом у 1944 р. депортація, за визначенням американського історика Нормана Наймарка, стала ще одним із Сталінських геноцидів.

У результаті насильницького вигнання з рідних земель та розселення у несприятливих для життя умовах на чужині кримськотатарський народ зазнав страшних культурних, економічних та соціальних втрат. На жаль, ці втрати і сьогодні мають помітний вплив на життя цілого кримськотатарського народу, який досі не оготався від десятки років тому завданих ударів.

Тому дуже прикро, що 70-ті роковини вшанування пам’яті жертв цієї злочинної операції відбуваються на тлі вкрай тривожних подій, пов’язаних із російською анексією Криму. Майбутнє кримськотатарського народу знову під загрозою, і особливо небезпечно, що джерелом загрози є ті, хто намагається реабілітувати Сталіна та його злочинну політику.

Владімір Путін майже відкрито заявляє, що однією з його цілей є відновлення Радянського союзу. Ця імперська політика є серйозною загрозою для України. Вже зроблено перший крок у цьому напрямку – окуповано Крим, де в дуже небезпечній ситуації опинився кримськотатарський народ. Ми бачимо, за короткий період окупації відбулися brutальні порушення прав кримських татар, особливо очільників їхнього національного руху: лідера кримськотатарського народу Мустафу Джамілева не пускають на територію Криму, погрожують розгоном Меджлісу, влаштовують обшуки іншим активістам.

Це нагадує найганебніші зразки державної політики, які були характерні для сталінського тоталітарного ре-

жиму. Отже йдеться не просто про ностальгійне любування тоталітарним режимом, комуністичним минулим, не просто про захоплення ним, а про реальну реконструкцію політики цього режиму.

З огляду на це, ми, як історики, маємо докласти великих зусиль для того, щоб розкрити механізми функціонування комуністичного режиму. Адже саме те, що злочини комунізму не були засуджені, призводить до рецидивів, спроб відновити злочинні практики у сьогоденні. Наша місія – дослідити як вони були вчинені, хто їх вчинив, хто повинен нести за них відповідальність. Ми сподіваємося, що у такий спосіб зможемо упередити подібні прояви у майбутньому. Цьому, зокрема, присвячено і наш круглий стіл.

Від імені Меджилісу кримськотатарського народу з **вітальним словом** виступив **Прес-секретар Меджилісу кримськотатарського народу Алі Хамзін**:

Шановні пані та панове!

Від імені Меджилісу кримськотатарського народу із величезним задоволенням висловлюю вдячність Українському інституту національної пам'яті, а також всім громадським організаціям, які влаштували цей "круглий стіл" та низку заходів, присвячених 70-річчю депортації кримськотатарського народу.

Коротко хочу розповісти про історію депортації не лише кримськотатарського народу, її зазнало багато народів, зокрема й український. Звичайно, проти українського народу було організовано значно тяжчий злочин – це відвертий геноцид в ході голодомору, що мав місце у ХХ ст.

Депортація – переміщення величезних мас населення, було системою не лише в радянській Росії, це також була практика в Росії царській. Однак з приходом радянської влади примусове переселення перетворилось на систему, і депортації зазнало багато народів колишнього Радянського Союзу, зокрема й кримськотатарський народ, депортований з Криму 18 травня 1944 р., який втратив 46 % свого населення і перебував у спецкомендантському режимі до 1956 р.

І найголовніше випробування почалось вже після того, як радянська влада лицемірним актом начебто реабілітувала частину депортованих народів і повернула їх туди, де вони проживали раніше, і навіть нібито відновила у певній формі їхню державність. У переселених народів сьогодні є маса проблем, однак кримськотатарський народ, окрім того, після 1956 р. і до 1991 р. був приречений на асиміляцію. Практично над нашим народом провели низку експериментів, які за задумом злочинних ідеологів, повинні були дати результат відповідно їхнім ідеям зі створення певної спільноти – спершу соціалістичної, а згодом, після падіння СРСР, нової якоїсь формації – це те, що ми нині спостерігаємо в Російській Федерації.

І сьогодні, як слушно сказав пан В'ятрович, ми стали свідками нової трагедії, коли кримські татари переживають другу за період свого розвитку після втрати власної державності у 1783 р. анексію Криму Росією. Росія дозволила собі протягом останніх двох місяців в односторонньому порядку приєднати Крим до складу Російської Федерації, і сьогодні татари перебувають у небезпечному становищі. Буквально 10–15 днів тому у нас в масовому порядку, наприклад, в Старому Криму, запросили більше 150-ти чоловік із числа мусульман,

взяли у них відбитки пальців, сфотографували, просили пояснення, чому вони відвідують джаймі (мечеть), відколи і чому вірять у відповідності із їхньою мусульманською вірою. Буквально днями відбувся обшук в будинку нашого лідера Мустафи Джемілева – без його присутності. Сьогодні вночі були масові обшуки серед кримських татар з одним звинуваченням – звинуваченням у причетності чи підозрі у тероризмі. На жаль, коли я їхав сюди, буквально о п'ятій ранку було проведено обшук в моєму домі. Я хочу сказати одне: нас, і український, і кримськотатарський народ, чекають випробування. Інша справа, як ми ці випробування пройдемо.

Можливо, до нинішньої київської влади можна висунути масу докорів і претензій, однак я можу сказати однозначно, що після падіння Радянської імперії Україна виявилась єдиним острівцем на пострадянському просторі, в якому, хто б і як би не критикував, однак все ж таки були і відчутними, і помітними структури демократичного суспільства. І тому наше сьогоднішнє завдання – пом'янути жертв кримськотатарського й українського народів і об'єднати зусилля, щоб передусім безпека розвитку наших народів була забезпечена на найвищому міжнародному рівні.

Я вважаю, що за сьогоднішні події, пов'язані з анексією Криму, несе відповідальність не лише Росія, але й гаранті Будапештського меморандуму. І ми маємо докласти максимум зусиль, щоб все повернулося до попереднього стану.

Спасибі за увагу! Ще раз дякую вам за організацію такого чудового заходу, присвяченого депортації кримськотатарського народу.

З доповіддю **"Кримські депортації останньої чверті ХVІІІ ст."** виступив **кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті Короленко Богдан Анатолійович**:

Цього року виповнюється 70-та річниця депортації кримськотатарського народу з місць його постійного проживання в Криму. 11 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони СРСР постановив: "Всіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне місце проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 р."*

Таким було бачення радянського керівництва щодо вирішення кримськотатарського питання. І у цьому сталінський СРСР був "гідним" спадкоємцем і продовжувачем антиатарської політики свого "класово ворожого" попередника – Московського царства /Російської імперії. Ще у 80-х рр. ХVІІІ ст. московський уряд зажадав від Османської імперії "уступить Росії

* Постанова Державного Комітету Оборони СРСР "Про кримських татар" // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський рух (друга половина 1940-х = початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Збірник документів і матеріалів. – К., 2004. – С. 67.

Крым [...] далее – всех татар из Крыма выселить в Ана-толию»^{*}.

Депортація кримських татар 1944 р. за мотивацією, підготовкою та своїми масштабами дійсно була безпрецедентною акцією радянського режиму щодо цілого народу, проте вона не була першим виселенням мешканців Криму: локальних депортацій місцевого населення півострів зазнав ще наприкінці XVIII ст. у ході кампанії анексії та подальшої інкорпорації Кримського ханства Російською імперією.

Зокрема, 1778 р. під керівництвом Суворова відбулася депортація кримських християн до Російської імперії під приводом постійних утисків, яких вони начебто зазнавали від мусульман. У російській та радянській історіографії пануючою була точка зору, згідно з якою переселення християнського населення Криму російською владою здійснювалося винятково з міркувань його захисту. Проте сучасні вчені піддають її критиці.

Виведенням християнського населення, яке складало впливову політичну, а, ще більше, економічну силу, царський уряд прагнув цілковито знищити економічно та демографічно знекровлене Кримське ханство. Греки та вірмени, які були задіяні у виробничому секторі економіки півострова (ремесла, землеробство, рибальство, торгівля, перевезення сухоходом і морем тощо), отримували значно більший прибуток, аніж татари, що займалися натуральним господарством. Тому головні податкові надходження до бюджету кримська влада отримувала саме від християн. Таким чином, виведення християнського населення з Криму загрожувало паралізувати все економічне життя півострова. Водночас, переселенням кримських християн до Азовської губернії російський уряд прагнув прискорити колонізацію степової України.

Безпідставним є твердження про добровільний вихід християн з ханства. Цей пропагандистський постулат спрямовувався на приховування справжніх причин переселення християнського населення Криму. Документи свідчать про зворотне. Так, гезлевські греки та вірмени подали петицію, в якій відмовлялися залишати півострів: «...Мы, подданные Его Светлости (кримського хана. – Б.К.), им довольны, и от предков наших платим дань своему государю; хоть саблями нас рубить станут, то не думаем мы куда-либо идти»[†]. Противників переселення, незважаючи навіть на прямі погрози з боку російських емісарів, які підбурювали християн до виходу з Криму, було немало. Частина їх, аби уникнути насильницького переселення, таємно приймала мусульманство.

Проти цієї акції були також і мусульмани. Командувач Кримського корпусу (з березня 1778 р.) Олександр Суворов, на якого покладалася депортаційна акція, з цього приводу 4 серпня 1778 р. писав: «Дело идет своим чередом, как бы в том татары, теряя душу из тела, не мешали»[‡]. Російську владу не турбував той факт, що

вона вкотре порушує домовленості Кючук-Кайнарджийсько трактату 1774 р., втручаючись у внутрішні справи ханства. Протести Шагін-Гірея, пов'язані з виведенням росіянами його підданих, до уваги не бралися. Хана просто поставили перед фактом. «Всепресветлейшая Императрица Всероссийская [...] по человеколюбию и долгу защиты христианского закона Семилюбовейше соизволяет переселить их в свои границы», – писав 22 липня 1778 р. кримському хану Суворов. Більше того, він висловив сподівання (а насправді, побажання), що Шагін-Гірей «не токмо Высочайшей воле Покровительницы своей прикословить не будете, но и благопоспешествовать не оставите»[§], – давши зрозуміти, кому хан має завдячувати своєю владою.

Власне переселення розпочалося 28 липня 1778 р. А вже 18 вересня Суворов повідомляв Румянцеву, що виведення християн з півострова закінчено. Згідно з «Ведомостью о употребленных на выведенных из Крыма и поселившихся в Азовской губернии христиан суммах», з Криму було виведено 30 333 особи, з них 15 812 греків, 13 316 вірмен, 162 волохи, 664 грузини та 379 католиків^{**}.

Локальних депортацій зазнали кримські татари після анексії Криму Російською імперією 1783 р.

Попри запевнення у відомому маніфесті Єкатерини II від 8 (19) квітня 1873 р. «содержать их (татар. – Б.К.) наравне с природными нашими подданными, охранять и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру, коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно», російська влада прагнула якнайшвидше «звільнити» Крим від татарського населення, особливо з тих територій, які вважалися важливими у військово-політичному відношенні.

Про це свідчать розпорядження Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора.

Зокрема, в 1784 р. Г. Потьомкін наказав командуючому російськими військами на півострові генералу О. Ігельstromу «прискорити» виселення татарського населення, яке мешкало в горах південнобережного Криму: «Из Бельбека, Качи, Суваши, Судака, Юскута, Старого Крыма и генерально из гор выпустить – степных никого не выпускать; музр кто хочет, а по данному теперь регистру о выезжающих всех в 24 часа выслать»^{††}.

Непоодинокими були факти примусового виселення татарського населення російською адміністрацією. Зокрема, в січні 1787 р. Г. Потьомкін наказував таврійському правителю В. Коховському, з огляду на заснування у Феодосії головного торгового порту, «выпустить всех тамошних жителей за границу»^{‡‡}.

Свідком процесів масового вимушеного переселення татар став француз Жільбер Ромм, що відвідав Крим у 1786 р.: «После занятия Крыма русскими несчастных (кримських татар. – Б.К.) принудили выселиться... Им

^{*} Там само. – С. 44.

^{**} Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 799. – Оп. 4. – Спр. 8. – Арк. 1.

^{††} Озенбашлы А. Кырым фаджиасы: Сайлама эсерлер / А. Озенбашлы. – Симферополь : б/н, 1997. – С. 89.

^{‡‡} Киреев Г. К. Ордера князя Потемкина и графа Зубова, хранящиеся в архиве Таврического губернского правления, 1784–1796 / Г. К. Киреев // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Симферополь, 1888. – № 6. – С. 6.

^{*} Богословский М. М. Петр I: Материалы для биографии. – Т. 1 / М. М. Богословский. – М.: Государственное социальное-экономическое издательство, 1940. – С. 207.

[†] Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляция и донесения: В 4 т. / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб.: Типография императорской Академии наук, 1885. – Т. 2. – С. 278–279.

[‡] Суворов А. В. Письма / А. В. Суворов; подгот. В. С. Лопатин; отв. ред. А. М. Самсонов. – М.: Наука, 1986. – С. 45.

не дозволяють рубити дрова в лесу, опустошають их сады. Они не могут мирно пользоваться их плодами; естественно, что они уходят искать покоя и безопасности в другое государство”^{*}.

Локальні депортації кримськотатарського населення мали місце й після відомої помпезної подорожі Єкатери́ни II до щойно завойованого “південного краю імперії” та Криму в 1787 р.

Попри вірогідність запевнення частини татарської конформістської верхівки про благоденство Криму та нових підданих імперії, татари скористалися фактом перебування імператриці для подання їй прохань про дозвіл на виїзд до Туреччини. Як свідчать архівні джерела, “мурзы и татара, собираясь во многолюдстве, утруджали паки Монархиню лично своими прошениями о выпуске их за границу к единоверцам, даже не соблюдая все должного благоговения ко Освященнойшей особе бросали в карету, где она присутствовать изволила, бумаги свои”. Таке “віроломство” викликало в імператриці крайнє обурення і “тогда же князю Потемкину Таврическому повелела выгнать всех таковых клятвопреступников...”. Що й було зроблено: кілька тисяч татар були вислані за межі Криму, а їхнє майно та землі конфісковано до казни[†].

Відзначимо й ще один маловідомий факт. Відразу після візиту імператриці з’явився проект депортації татарського населення з Криму. За наказом Потьомкіна до Казані виїхав полковник Ібраїмович для огляду незаселених земель, куди згодом планувалося депортувати кримських татар. Проте реалізації цього злочинного плану перешкодила війна з Туреччиною[‡].

Дискримінаційне ставлення імперської влади до “інородців”-татар викликало у відповідь закономірну реакцію останніх, яка виявлялася у прагненні мусульманського населення Криму самоізолюватися за допомогою ісламу у відособлену етноконфесійну громаду, а також зберегти культурно-релігійні зв’язки зі своїми єдиновірцями з турецьких володінь. У свою чергу, з боку російського уряду спостерігалася тенденція до політизації цих процесів. Такі стосунки трактувалися як зрадинство та диверсійна діяльність, спрямовані на підірив російських позицій на півострові та реставрацію протекторату Оттоманської порти над Кримом. У відповідь на цю, на думку Петербурга потенційну загрозу, адміністрацією Криму вживалися репресивні заходи щодо кримського мусульманства.

Досить яскраво ці тенденції проявилися під впливом діяльності чеченського проповідника шейха Мансура (Ушурми) на Північному Кавказі протягом 1785–1788 рр. У російській та радянській історіографії імам Мансур характеризувався як турецький агент на Північному Кавказі, організатор та натхненник боротьби кавказьких племен проти Росії.

Проповіді Шейха Мансура мали яскраве релігійне забарвлення з елементами політичного характеру. Сутність політичних гасел Мансура зводилася до про-

роцтва перемоги істинних послідовників пророка Мухаммеда над невірними. Тому в умовах форсованого наступу Росії на Північному Кавказі проповіді чеченського шейха, зрозуміло, надихали горян на боротьбу.

Чутки про “чудеса” шейха Мансура та його непереможність досить швидко дійшли до Криму і викликали заворушення серед татарського населення. Внаслідок цього, викриті в поширенні ідей Мансура в Криму мулли, кадії та каймакани були депортовані до Малої Азії та Анапи[§].

Показово, що тенденція посилення репресивної політики нової влади стосовно мусульманського духовенства Криму спостерігалася в періоди загострення конфронтації між Російською імперією та Османською, що засвідчується багатьма документальними даними, зокрема й архівними. Особливу увагу привертає лист, адресований правителю потьомкінської канцелярії В. Попову анонімним автором з середовища російської адміністрації півострова (найімовірніше В. Коховським), датований 18 (29) січня 1788 р.

В листі, написаному у формі аналітичної записки, викладено, зокрема, й рекомендації щодо заходів відносно кримськотатарського духовенства. Коресподент Попова зазначав: “Моллы и Кадии, обогачавшиися пред сим плутовством и грабительством (!), кои пресечены ныне высочайшими учреждениями, не могут быть нам ни верны ни усердны”. Виходячи з цієї констатації політичної “неблагонадійності” та потенційної небезпеки мусульманського духовенства, автор записки пропонував вжити стосовно останнього радикальних заходів: “На случай же, естли кто из них окажется или дерским закона толкователем, или вредным разгласителем вестей; то не разсуждено ли будет за благо предписать отправлять таковых во внутренния губернии”^{**}.

Дійсно, з початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. становище ісламу погіршилося. Підозрюючи татарських священиків в симпатіях до Туреччини та антиросійській пропаганді, адміністрація Криму посилила нагляд за їхньою діяльністю. Занепокоєння Петербурга було викликане можливістю зносити мулл з турецькими емісарами під виглядом традиційних релігійних зв’язків. На думку російського уряду, турки, використовуючи ці конфесійні контакти та політичну кон’юнктуру, намагатимуться через посередництво впливових осіб з кримського духовенства дестабілізувати ситуацію на півострові, підбуривши кримських татар до антиросійських виступів.

Таким чином, мусульманське духовенство Таврійської області розглядалося російським урядом виключно як фактор п’ятої колони Оттоманської Порти в Криму. Внаслідок цього на півострові встановилася атмосфера суцільної недовіри та підозри до кримського духовенства як соціального стану. Природньо, що в цих умовах тотального контролю, який досягнув фактично рівня шпигунства за діяльністю служителів ісламу, будь-які дії останніх, підозрілі або просто незрозумілі для імперської адміністрації, трактувалися як такі, що спрямовані на “зраду” Росії та підірив її позицій у

* Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. / Ж. Ромм ; пер. с рукописи, вступ. статья и прим. К. И. Раткевич. – Ленинград : Ленинградский гос. ун-т, 1941. – С. 46.

† ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 1–2 зв.; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. V. – Спр. 852. – Арк. 236.

‡ ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2355. – Арк. 3.

§ Маркевич А. И. Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму / А. И. Маркевич // Известия АН СССР. VII серия. Отделение гуманитарных наук. – М., 1928. – № 4–7. – С. 381.

** ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 584. – Арк. 2.

регіоні. Тому, враховуючи конфесійні зв'язки кримського духовенства зі Стамбулом, антиросійською діяльністю визнавалося навіть дотримання муллами приписів шариату, таких, як піст та жертвоприношення, що в умовах війни з Туреччиною сприймалося Петербургом як протурецька диверсійна діяльність.

Така дискримінаційна політика російської влади до кримського духовенства яскраво засвідчується матеріалами архівної справи з досить промовистою і показовою назвою “Дело о Таврических татарских муллах и иных духовных делавших жертвоприношения потом высланных за границу с их родственниками тудаж отправится пожелавшими”, які висвітлюють історію викриття адміністрацією Криму однієї з антиросійських “змов” кримського духовенства в першій половині 1788 р.

В лютому 1788 р. правителю Таврійської області В. Коховському було повідомлено, що в деяких поселеннях Перекопського та Євпаторійського повітів татарами відправляються триденні пости й молитви із жертвоприношенням (“заклание баранов”), “по внушению какового то якобы неизвестнаго шейха”, який залишив їм “бумажки в коих написано: что здешний народ в скором времени избавится от ига российского...”. Більше того, з'ясувалося, що в селі Китай Козловського (Євпаторійського) повіту в середині січня мало місце “великое собрание духовенства”, де обговорювалася необхідність здійснення посту з метою “дабы турецкое войско предприняло победу над россияей, и тем бы остатся (татарам. – Б.К.) попрежнему в подданстве турецком”^{*}.

Відразу було проведено низку арештів причетних до проведення посту мулл та усіх запідозрених, про що 7(18) лютого таврійський правитель рапортував Г. Потьомкіну. Разом з тим Коховський запропонував Потьомкіну своє бачення попередження можливих рецидивів такого “зла” на майбутнє: “дабы злоумышление и коварство моллов а легкомыслие и слепое повинование им от простого народа” не залишилися без належного покарання, “не повелено ли будет ... *всех без изъятия моллов а из простых татар десятого человека по жребью* (курсив наш. – Б.К.), избличенных в преступлении наказав плетью в тех селениях, где учинено преступление, выслать со всеми их семействами во внутренния провинции”. Відносна “м'якість” покарання насправді була викликана тверезим і цинічним психологічним розрахунком. На переконання Коховського, “изгнание их (арештантів. – Б.К.) из области и наказание плетью сильнейшим послужит для протчих жителей обузданием, *нежели самая смерть которой они по причине жестоких прежних правлением мало страшатся и которую воспрятят за дело по мнению их богу угодное почитают святостию* (курсив наш. – Б.К.)”[†].

Зрештою виявилось, що небезпеку від здійснення посту та жертвоприношення російською адміністрацією було суттєво перебільшено. Суто релігійний, культовий характер і обрядове спрямування здійснених татарами

триденного посту та жертвоприношень, якими він супроводжувався, засвідчили й знайдені в одного із заарештованих, Юнус-ефендія, папери, нібито передані татарам від мансурівського посланця. Ними виявилися звичайні молитви, які не мали жодного політичного, тим більше – антиросійського характеру. Проте в справі “незаконних” посту та жертвоприношень станом на початок березня 1788 р. було заарештовано та доправлено до Сімферополя 21 особу мусульманського духовенства, серед яких мулли, ефенді, хаджі та один кадії[‡], більше того, пошуки та арешти викритих у здійсненні посту та жертвоприношень духовників продовжувалися й далі; окремі з них партіями почали висилатися до внутрішніх російських губерній. Більшість засуджених (71 особа) двома партіями у квітні 1788 р. були відіслані до Берислава, звідки мали бути доправлені до Кременчука[§]. Про долю решти “викритих” у “злочині” мулл документи не повідомляють. Проте не виключено, що вони разом зі своїми родинами були вислані за межі Російської імперії – принаймні, такий здогад можна зробити з назви цієї справи. За іншими даними, з Криму тоді було депортовано понад 200 мулл^{**}.

Окрім ісламського духовенства, під пильний нагляд нових кримських властей потрапили і кримські мурзи. На думку урядовців кримської адміністрації, в умовах небезпеки вторгнення турецьких військ кримські мулли і мурзи могли стати п'ятою колоною Порти в Криму. Особлива ж загроза, в контексті війни, виходила від тих мулл, “коих развратность мышления при всех случаях примечена, кои явным образом уклоняются иметь с нами, яко с гяурами, обхождение, дабы тем самым показать черни строгое мусульманскаго закона соблюдение, следственно и соблость оной к себе доверенность”, – зазначалося в повідомленні Таврійського обласного правління на початку 1788 р. Загроза підбурення ними татар до антиросійських заворушень, наголошував автор, посилюється можливістю надходження до Криму турецьких грошей, які Порти намагатиметься доправляти торговцями, котрі прибувають до кримських портів. Тому, вказувалося далі, усі “сумнівні” мурзи і мулли навесні мають бути під будь-яким приводом “вызваны из области во внутренния губернии”, а у всіх татар потрібно відібрати зброю та коней і перегнати їх з півострова в Мелітопольський повіт^{††}.

В умовах війни з Туреччиною відбулося переселення кримською владою південнобережного татарського населення ще на початку січня 1788 р. Причому ця акція здійснювалася за участі лояльних кримських мурз, і хоча “переселяемым оказывается возможное уважение и пособие, со всем тем огорчены они приметно”^{‡‡}. Таким чином, переселення відбувалося в примусовому порядку. На жаль, з цитованого документа не ясно, куди саме переселяли південнобережних татар.

Крім того, як свідчить цей документ, існували й плани цілковитої депортації татарського населення, котре мешкало на південному узбережжі Криму, від Балаклави до Феодосії включно. Їх передбачалося розселити по грецьких поселеннях Маріупольського

* Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. – Ч. 1: К истории религиозных притеснений крымских татар / А. Кричинский. – Баку: Изд-во Союза мусульманской трудовой интеллигенции, 1919. – С. 2, 4, 7–8.

† Там само. – С. 8–9.

‡ Там само. – С. 19.

§ Там само. – С. 43.

** ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2355. – Арк. 3.

†† ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 584. – Арк. 1–1 зв., 1 зв.–2.

‡‡ ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 584. – Арк. 2 зв.

повіту, тобто в місцях розселення кримських християн, депортованих сюди з Криму ще в 1778 р. Мотивація була проста і суто прагматична: “Из сего последует сугубая польза, – вказувалося в пропозиціях кримського чиновника. – 1-е. Что выводимые отсель зная почти все греческой язык, а мариупольские греки татарской скоро могут ознакомиться, со временем породниться принять наш закон и сделаться добрыми подданными; 2-е. Что оставляемые ими здесь прекраснейшие места заняты быть могут трудолюбивейшими людьми. Казалось бы, что сие есть самое удобное время очистить драгоценные места, занимаемые ныне строптивым и нерадивым народом”^{*}. Про реалізацію цих депортаційних планів інших даних знайти не вдалося.

Разом з тим охоронні заходи російської адміністрації, а відтак й переселення, здійснювалися й надалі. Зокрема, в 1790 р. жителі прибережних кримських поселень знову були переселені вглиб півострова[†].

У контексті історії локальних переселень кримсько-татарського населення після Першої анексії Криму Російською імперією у 1783 р., потрібно відзначити існування депортаційних ідей в російському суспільно-політичному дискурсі.

Очевидно, що далось взяти й суто психологічне несприйняття татар з боку росіян. Тому не лише влада, але й російська суспільна думка кінця XVIII – початку XIX ст., власне, прагнули виїзду татар з Криму. Свідченням цього є подорожні записки відомого публіциста та урядовця П. Сумарокова (1760–1846), який двічі (в 1799 та 1802 рр.) відвідав Кримський півострів.

Друга поїздка П. Сумарокова до Криму була пов'язана з його роботою в заснованій 1802 р. комісії для розгляду земельних суперечок на півострові. Опис цієї подорожі під назвою “Досуги крымского судьи или Второе путешествие в Тавриду” був опублікований у двох частинах упродовж 1803–1805 рр. Проте найбільша цінність сумароковських “Досугов...” полягає в тому, що цей твір є своєрідною пам'яткою російської суспільно-політичної та державної думки кінця XVIII – початку XIX ст. стосовно кримськотатарського питання. В цьому сенсі “Досуги...” вирізняються інколи прихованою, а здебільшого – яскраво вираженою антиатарською спрямованістю та тенденційністю. Автор записок намагається обґрунтувати твердження, що татари є найбільшою перешкодою для перетворення Криму в найбагатшу область імперії і тому виступає за цілковите переселення їх з Криму на орєнбурзькі, уфимські та саратовські степи: “Главнейшим бы благом было для Тавриды, когда бы татара совсем оную оставили...”[‡].

Основні концепти російської моделі пам'яті про Крим в трансформованому вигляді знайшли відображення в суспільно-політичному дискурсі. Замість висновку наведемо цитату з книги російського автора, який у 1895 р. (з часу анексії Кримського ханства

ва минуло вже понад 100 р.), без будь-яких докорів сумління, писав: “До 1783 года Южный берег, был населен исключительно татарами, которые ничем не занимались, а в свободное время и в моменты пробуждения энергии резали, вместе с турками, своими сюзеренами, христиан (тут і далі курсив наш. – Авт.). ...Турок мы выгнали, татары стали выселяться сами, к сожалению, слишком медленно. ...Недалеко то время, когда Южный берег, совершенно очищенный от татар, превратится в сплошной благоустроенный парк и бесценный виноградник”[§]...

З доповіддю “**Радянські репресії 1920-1930-х років проти народів Криму**” виступила доктор історичних наук, завідувач відділу дослідження впливу державотворчих і цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті **Любовець Олена Миколаївна**:

У свідомості значної частини сучасного суспільства 1920-1930-ті роки асоціюються з поняттями “політичний терор” та “політичні репресії”. Саме тоді більшовицька партія активно використовувала репресивні методи як засіб утвердження радянської влади. Не став винятком і Крим. Для більшовиків це була складна територія, адже протягом Української революції 1917-1921 рр. їм не вдалося на довго закріпитися на півострові. Тому, оволодівши Кримом, уже взимку 1920-1921 рр. більшовики розпочали широкомасштабний червоний терор.

Політика терору в Кримі уособлюється з прізвищами конкретних функціонерів більшовицької партії. Насамперед, це голова Кримського ревкому, угорський комуніст Бела Кун, його заступник Ю. Гавен (псевдонім Я. Даумана) та секретар Кримського комітету РКП(б) Р. Землячка (Розалія Залкін). На ці особи покладалася місія закладання системи радянської влади на півострові. Саме їхніми стараннями утворювалися воєнно-революційні комітети, у повноваження яких входили каральні функції. Згодом було організовано й КримЧК.

Майже з перших днів встановлення радянської влади по всій території Криму розгорнулася так звана “чистка” від колишніх білих. Зараз важко визначити кількість загиблих від репресій. У літературі наводяться цифри від 60 до 100 тис. розстріляних, переважну більшість з яких становили колишні білогвардійські офіцери. Водночас під репресії підпадали й представники корінних народів Криму, насамперед, інтелігенція.

Кількість жертв тотального терору в Кримі в 1920-1921 рр. перевищила показники по інших регіонах і спричинила незадоволення навіть серед керівних кіл у Москві. В національній пам'яті кримських татар цей терор безпосередньо пов'язаний з ім'ям головного виконавця – Бела Куном, бо в перекладі з кримськотатарської мови “беля кунь” означає “злочасний день”. Тому більшість кримських татар сприймають негативно той факт, що у Сімферополі й досі існує вулиця Бела Куна.

Після проведення “чистки” кілька років поспіль на півострові не було масових репресій. Це співпало з періодом “радянської лібералізації” 1920-х років, коли

* ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 584. – Арк. 2 зв.

† Лашков Ф. Охрана Крыма во вторую турецкую войну 1787–1791 года / Ф. Лашков // ИТУАК. – Симферополь, 1889. – № 8. – С. 70, 72, 74.

‡ Сумароков П. Досуги крымского судьи или Второе путешествие в Тавриду. – Ч. I. / П. Сумароков. – СПб.: Императорская типография, 1803. – С. 165–168, 167.

§ Дедлов В. Вокруг России. Польша. – Бессарабия. – Крым. – Урал. – Финляндия. – Нижний. Портреты и пейзажи / В. Дедлов. – СПб.: Издание М.М. Ледерле и К., 1895. – С. 263.

більшовицька партія проводила НЕП і політику “коренізації”. З кінця 1920-х років, як і по всій країні, в Криму розпочалася хвиля масових репресій, які тривали до початку війни.

Протягом цього періоду окремих осіб переслідували за двома основними ознаками: за соціальною та національною.

За першою ознакою під переслідування потрапляли представники колишніх панівнівних прошарків та інтелігенції, так звані “колишні”. Соціальний підхід домінував у 1920-их – першій половині 1930-х рр. Переважаючою формою покарання спочатку, в 1920-х роках було вислання в інші райони країни. Однак згодом, з кінця 1920-х років поступово посилювалися міри покарання – тривалі (до 10 років) ув’язнення та розстріли. Основними звинуваченнями висувалися наступні: навмисне ушкодження колгоспного та соціалістичного майна, спроба еміграції, висловлювання щодо неефективності радянської форми господарювання, участь у повстаннях.

З другої половини 1930-х рр. найпоширенішим стало переслідування за національною ознакою.

В серпні 1937 р. наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим було видано низку наказів, згідно з якими необхідно було виявляти ворогів народу серед поляків, німців, латишів, румун, фінів, болгар, естонців, македонців, греків, іранців, афганців, китайців, а також так званих “харбінців” – осіб, що свого часу працювали на КВЖД і повернулися в СРСР в середині 30-х років*. Місцева влада Кримської АР сумлінно виконувала ці розпорядження. Тому репресій зазнали представники всіх народів, які населяли півострів. Була відпрацьована схема, за якою спочатку відбувалися арешти представників певної національності, а потім придумувалися звинувачення та підтасовувалися докази, найпоширенішим було звинувачення у шпигунстві.

Суттєво постраждали німці. У 1920-х роках вони потрапляли під репресії у контексті більшовицької земельної політики, бо серед них було багато заможного елементу. Спочатку це торкнулося колишніх поміщиків, яких виселяли за межі півострова. Під час проведення колективізації німецькі господарства часто густо кваліфікувалися як “куркульські”, тому їхні власники разом із родинами переслідувалися. Найчастіше їх звинувачували в проведенні агітації проти колгоспів та збереження одноосібних господарств, у зриві заходів щодо створення колгоспів і радгоспів, а також у спробах еміграції з СРСР.

Після приходу до влади у Німеччині Гітлера у 1933 р. спектр звинувачень розширився. Радянська влада почала розглядати німців як потенційних внутрішніх ворогів, так звану “п’яту колону”, як посібників фашизму. Тому німецьке населення підпало майже під тотальний контроль – контролювалася переписка з родичами з Німеччини, відслідковувалося отримання газет, посилок, грошових переказів тощо. Це все розцінювалося як фашистська агітація, а випадки прохання матеріальної допомоги – як наклеп на радянську владу та радянський спосіб життя. Всього в Криму за 1933–1935 рр. за

подібними звинуваченнями було репресовано понад 140 осіб.

Апогей репресій припадає на 1937-1938 рр., коли в Криму було заарештовано більше 1300 осіб німецької національності. У цей період поряд із звинуваченнями у шкідництві на виробництві та в сільському господарстві значного поширення набувають звинувачення у шпигунстві та участі в контрреволюційних організаціях. Так, німці стали одними з перших, кого звинувачували в участі у різних шпигунсько-диверсійних групах і фашистських організаціях. Показовою є так звана “справа Веселя”, за якою 20 осіб німецької національності було звинувачено в участі у “контрреволюційній німецько-фашистській, повстанській, диверсійно-шкідницькій шпигунській організації”, начебто створеній ще в період 1930–1933 рр. Незважаючи на те, що не всі заарештовані визнали свою провину, всіх засудили до різних термінів. Загалом на 1937-1938 рр. припадає приблизно 57% всіх репресованих німців протягом 1920-1941 рр.[†] У цей період спостерігається суттєве збільшення жорсткості приговорів – переважно це було ув’язнення на 10 років або смертна кара.

Після нападу Німеччини на СРСР репресії проти німців посилювалися. 15 серпня 1941 р. розпочалася депортація німецького населення, яка завершилася до 22 серпня.

Значних втрат зазнало грецьке населення Криму. Переважна частина греків проживала у приморських містах і займалася торгівлею та рибальством. Саме сфера занять греків і стала основою для переслідувань наприкінці 1920 – початку 1930 рр. Так, після згортання НЕПу значна частина греків, як колишні торговці, втратили виборчі права. Згодом, греки, які займалися рибальством часто засуджувалися за статтею “шпигунство”, бо тих, хто виходив у море, легко було звинуватити у шпигунстві на користь інших країн.

У 1937-1938 рр. переважна частина заарештованих греків (біля 85%) проходила за груповими справами, тобто як учасники контрреволюційних грецьких націоналістичних організацій. Подібні організації були “виявлені” в Сімферополі, Євпаторії, Алушті та ін. містах, а також в окремих селах. Вважає жорсткість приговорів – 108 осіб були засуджені до вищої міри покарання, 61 – до 10 років виправно-трудова таборів. Загалом 65% розстріляних греків були засуджені за звинуваченням у шпигунстві.

Особливістю репресій проти грецького населення Криму було те, що третя частина греків народилися у Туреччині та Греції й були підданими Греції. Однак ця обставина не зупиняла владу, іноземні піддані так само піддавалися репресіям. У 1920-х роках покарання для них найчастіше було у вигляді вислання за межі держави, а в 1937-1938 рр. їм виносилися такі ж великі терміни ув’язнення як і радянським громадянам. Для органів слідства іноземне підданство було чудовою зачіпкою для виявлення “грецьких шпигунів”, яких “перекладали” до Криму для ведення шпигунської діяльності.

Вороже ставилася влада й до поляків. 11 серпня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав

* Шаповал Ю., В. Пристайко, В. Золотарьов. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 347, 350, 377, 384, 387, 388.

[†] Омельчук Д. В. Политический террор и немецкое население Крыма (1930-е гг.) // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. – Симферополь, 2000. – С. 97.

оперативний наказ № 00485 і закритий лист до наркомів внутрішніх прав союзних республік, начальників управлінь НКВС автономних республік, областей і країв “Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР”^{*}. На виконання цього наказу було кинуте значні сили чекістів і протягом кількох днів заарештовано більше 80 осіб. Для порівняння можна навести цифру, що протягом попередніх років (1930-1936) щорічно заарештовувалося від 4 до 13 поляків. Загалом у 1937-1938 рр. було заарештовано 200 осіб польської національності, серед яких 141 звинувачено у шпигунстві на користь Польщі[†].

Окремо слід сказати про українців. Репресії зазнали переважно ті, хто переселився в Крим, тікаючи від колективізації. Важко прослідкувати загальну кількість репресованих, адже українці підпадали під репресії як за соціальною ознакою (як куркулі), так і за національною (як члени “контрреволюційних націоналістичних організацій”). За даними слідчих справ тільки у 1937-1938 рр. репресовано приблизно 1700-1800 осіб.

Репресіям піддалися й представники інших народів, які не проживали компактно на території Криму. Так, серед репресованих в Криму були болгари, фіни, угорці, китайці, корейці, турки, французи, італійці, іспанці, австрійці і навіть один індус. Критерієм, за яким обиралися звинувачені була належність до певного етносу. При цьому карні органи прагнули фабрикувати групові справи, згідно з якими існували “націоналістичні фашистські організації”. Показовою у контексті цього є справа 12 корейців, заарештованих у грудні 1937 р., для створення якої практично зі всієї території півострова “зібрали” людей корейської національності. Заарештованих звинуватили у причетності до японської розвідки. Незважаючи на те, що жоден із них не визнав себе винним, всі отримали жорстокі приговори – 11 чоловік було засуджено до страти, а одного – до 10 років ув’язнення. Схожою була справа на дев’ятьох фінів, які проживали у Ялті. До них доля виявилась більш прихильною – їх справа затягнулась, а в 1939 р., коли хвиля репресій почала спадати, особливою нарадою їх було засуджено до 3–5 років позбавлення волі[‡].

У відсотковому відношенні (кількість репресованих на наявну чисельність представників певного етносу, які проживали на території Криму) найбільших втрат зазнали латиші. На півострові їх проживало біля 340 осіб, з яких 48 було репресовано (тобто приблизно кожний шостий)[§].

Безумовно, що найбільших втрат в економічному, культурному та чисельному відношенні зазнав корінний народ Криму – кримські татари.

Загалом політика більшовиків щодо кримських татар не була однаковою протягом 1920-1930-х рр.

У роки масового терору 1920-1921 рр. переслідувань зазнали представники кримськотатарської інтелігенції. Причиною, головним чином, були їхній вплив на національне відроджені революційної доби, прагнення відродити кримськотатарську державність та участь в національних урядах. Суттєво постраждало від політики воєнного комунізму кримськотатарське селянство, частина якого підпала під “розкуркулення”. До того ж, практика створення радгоспів і колгоспів суперечила національній ментальності селян, які звикли до одноосібних форм господарювання. Не зустрічали розуміння й спроби змусити кримських татар займатися зерновими культурами, бо традиційно основними формами їхньої сільськогосподарської діяльності були садівництво та вирощування технічних культур. Все це викликало як пасивний, так і відкритий спротив, штовхало селян до організації повстанських загонів, які дістали назви “зелених”. Радянська влада жорстко боролася з селянськими виступами й карала причетних до них селян.

Ситуація змінилася з початком проведення політики НЕПу та коренізації. Період 1922-1928 рр. позначений певним покращанням становища кримських татар. У проведенні політики коренізації більшовики вирішили спиратися на кримських татар, тому в ці роки вона набрала форми татаризації. Це виявилось, насамперед, у зростанні чисельності представників кримських татар в органах влади, підтримці розвитку мови та культури. Кримськотатарська мова стала фактично другою державною мовою, адже урядові документи друкувалися російською та кримськотатарською мовами.

Водночас, реального визнання за кримськими татарами права на створення будь-якої форми національної державності з боку правлячого центру не відбулося. Адже створена у жовтні 1921 р. Кримська АРСР мала ознаки як територіальної, так і національної автономії. Наявність в уряді представників кримських татар створювало враження, що Кримська АРСР була формою їхньої національної державності. Однак, у Конституції АРСР не було закріплено цього статусу, кримськотатарську мову не було визначено державною. З іншого боку, кримські татари, які були членами уряду, не обіймали ключових посад, а сам уряд підпорядковувався центру. Тому політичний, економічний і культурний статус кримських татар як корінного народу повністю залежав від загальносоюзної національної політики та ставлення до них правлячої більшовицької партії.

Широкомасштабні репресії в Криму розпочалися у 1928 р., коли був заарештований Голова ЦВК і Раднаркому Кримської АРСР Вели Ібраїмов. Його було звинувачено у татарському буржуазному націоналізмі. 23–28 квітня 1928 р. в Сімферополі пройшов судовий процес, за яким проходило разом із В. Ібраїмовим 16 осіб. Усіх було звинувачено в антирадянській контрреволюційній діяльності. Вирок суду був суворим – 15 підсудних отримали різні терміни позбавлення волі, В. Ібраїмов засуджений до розстрілу.

У липні 1928 р. Комісія ЦК ВКП(б) провела обстеження партійної організації Кримської АРСР з метою встановлення причин, які створили можливість перебування на чолі кримського уряду В. Ібраїмова. На основі роботи комісії ЦК ВКП(б) 8 серпня 1928 р. ухвалив по-

* Шаповал Ю., В. Пристайко, В. Золотарьов. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 347.

† Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920-1940 годы). Симферополь, 2003 – С. 123.

‡ Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С. 222.

§ Там само.

станову “Про роботу Кримської партійної організації”. У цій постанові кримському обкому партії поставили в провину викривлення класового підходу в проведенні кадрової політики, наголошуючи на тому, що посади в уряді займали “колишні татарські націоналісти”. Подібні трактування відкривали шлях до подальших репресій проти державних і партійних діячів кримськотатарської національності. За приблизними підрахунками було засуджено біля 3500 осіб.

В першу чергу під репресії потрапили колишні члени партії Міллі-Фірка та учасники революції. Майже всі вони були заарештовані та репресовані. З 1930 р. переслідувань зазнала не тільки так звана “стара” інтелігенція, а й “нова”, вихована вже радянською ідеологією. Однак навіть комсомольці та комуністи кримськотатарської національності не були захищені від можливих звинувачень у “буржуазному націоналізмі”.

З початком індустріалізації репресії стали поширюватися не тільки на інтелігенцію, а й на робітників і селян. Радянська влада взяла курс на створення кримськотатарського робітничого класу, вбачаючи головною причиною “націоналізму” малочисельність національного пролетаріату. У контексті даної політики Крим ЦВК у березні 1930 р. ухвалив постанову про планове залучення кримських татар до праці в промисловості. Виконуючи розпорядження центру Голова Крим ЦВК І.Тархан наголошував: “Нам необхідне створення національного татарського робітничого класу. Великі браїмовщина – наслідок його відсутності”. Тому потрібно шукати коріння зла тодішнього становища у відсутності пролетарських елементів у керівних органах диктатури пролетаріату”. Але переважна більшість кримських татар не виявляла бажання йти працювати на заводи.

Наступну хвилю масових репресій спричинила колективізація, яка розгорталася за вказівками вищих органів влади країни й супроводжувалася масовими розкуркуленнями, здійснюваними під керівництвом ДПУ. Інструментом проведення колективізації та політики розкуркулення стали утворені на селі комнезами, які тероризували заможне селянство. Вже на початок 1930 р. кількість новостворених комнезамів дорівнювала 495. У результаті їхньої діяльності від 35 до 40 тис. середніх та заможних селян було виселено з півострова.

Суттєвих втрат зазнала кримськотатарська культура. З 1928 р. розпочався процес згортання політики татаризації. Поряд із обмеженням використання кримськотатарської мови, більшовицька партія використовувала політику татаризації як засіб протиставлення кримських татар іншим народам Криму.

Крім фізичного знищення національної інтелігенції центр грубо виручався в культурні питання. Особливо слід сказати про дві реформи кримськотатарської мови. У результаті першої мовної реформи 1929 р. кримськотатарська мова була переведена з арабської основи на латинську. Це загалом позитивно відбилося на розвитку літературної мови, адже латиниця була простішою, що сприяло поширенню писемності серед народних мас.

Друга мовна реформа пройшла у 1938 р., коли мову перевели з латиниці на кирилицю. Як що стосовно першої реформи у науковій літературі існують різні

оцінки (як негативні, так і позитивні), то відносно другої – суто негативні. Дослідники вважають, що не існувало жодної об’єктивної потреби в її проведенні, що це була суто політична акція, проведена центром у своїх імперських інтересах. Кириличне письмо було запроваджене у кримськотатарську мову без усякої адаптації, правила передачі звуків слідували російським нормам (саме російськими, а не українськими чи тим більше якимись спеціально розробленими), що абсолютно не відповідало фонетиці кримськотатарської мови.

Загалом проведення двох мовних реформ негативно позначилося на проблемі подолання неписьменності кримськотатарського населення. Практично протягом одного покоління пройшов злам мовних основ, що значно ускладнювало набуття навичок читання.

Таким чином, політичні репресії 1920-1930-х рр. торкнулися всіх народів, які населяли Крим, наслідком чого стали незворотні зміни в етнонаціональному складі населення півострова, коли значно скоротилося німецьке, польське, болгарське, грецьке і кримськотатарське населення.

З доповіддю “Депортація кримськотатарського народу 1944 р. – прояв злочинної сутності національної політики сталінізму” виступив доктор політичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Головченко Володимир Іванович**:

Є злочини проти людяності, що навіки вписуються в світову історію: геноцид вірменів в Османській імперії за часів Першої світової війни і Голодомор 1932-1933 рр. в Україні, Голокост євреїв у Європі під час Другої світової війни та, звичайно ж, насильницька сталінська депортація сотень тисяч людей з політичних і етнічних міркувань. Існує чимало версій щодо дійсних мотивів Кремля стосовно примусового переселення кримських татар з їхньої історичної батьківщини – Кримського півострова до степів Центральної Азії, Сибіру й на Урал.

З усією ймовірністю для сталінського тоталітарного режиму це була багатопланова навмисна акція: тут і негативне ставлення до неросійських етносів прикордонних регіонів, й історичні образи за приниження, що Росія (Московське князівство й царство) зазнала від Кримського ханату, й таємні стратегічні плани, пов’язані з геополітичним розташуванням Криму.

Безумовно, з наближенням великої війни в Європі Радянський Союз швидко занурювався в стан біфуркації (латинською мовою “роздвоєння”), коли суспільство мало розділитися в ставленні до репресивного режиму влади. Одна його частина підтримувала існуючий режим, а інша становила альтернативну силу. Враховуючи традиційно негативну позицію кримських татар щодо радянської влади, остання робила все, щоб не зазнала послаблення її позиції й не були підірвані жодним чином на околицях.

Тому дедалі жорстокішими ставали засади кремлівської позиції щодо окремих націй і народностей, які виступали тією чи іншою формою проти репресивного режиму. Це обґрунтовувалося ситуацією, що склалася, а також безпосередньо власне війною, персоніфікованим у багатьох випадках характером репресивної державної національної політики. Серед

заходів “покарання” неслухняних і неблагоннадійних етносів усякчас використовувалася й депортація. В усякому випадку, кримські татари не були просто виселені – вони зазнали навмисного створення для себе таких умов життя, що були розраховані на повне чи часткове фізичне й моральне винищення народу з тим, аби про нього забувся світ, а всі власне кримські татари стали манкуртами й забули про те, до якого роду-племени вони належать і в жодному випадку не розраховували на повернення до рідних країв. Це і є справжній геноцид.

Проте й досі навіть у ліберальній російській пресі побутують пояснення згаданої трагедії, притаманні тоталітарним часам. Зокрема, кандидат філософських наук О. Ставицький стверджує, ніби депортація є виправданою з огляду на “хвилю ненависті, що піднялася в душах радянських людей при вигляді звірств нацистів. Вона допомогла їм вистояти й перемогти, але не впала на голови німецького населення... Не бачимо ми цього й щодо кримських татар. Більше того, на тлі жакливих звірств, що вчинені нацистами та їхніми прибічниками в СРСР чи американцями у В’єтнамі, акція, проведена за вказівкою Й.В. Сталіна щодо кримських татар, виглядає просто гуманною”^{*}.

Насправді ж, як свідчать оригінальні документи, згаданий злочин був задуманий і визрів задовго до травня 1944 р. Першим тривожним сигналом було рішення 1942 р. про депортацію кримських татар у причорноморських районах, ще не окупованих на той час гітлерівцями (Краснодар, Новоросійськ, Таманський півострів). Ця акція була здійснена згідно з Постановою Державного комітету оборони № ГОКО-1828 від 29 травня 1942 р., підписаного Сталіним. Бійці й офіцери Червоної армії, що проходили службу в Північному Причорномор’ї, також підлягали виконанню цієї постанови, що завершилося 14 липня того ж року[†].

А за іншими даними депортація кримських татар була спланована ще раніше – до остаточного залишення Червоною армією півострова. По-перше, ще в травні 1941 р. влада почала депортувати до Казахської РСР кримських татар, які мешкали в Білорусі й Литві. По-друге, наприкінці 1941 р. з частин радянської 51-ї армії, що висадилися на Керченському півострові, було перекинуто до Грузії біля 2 тис. військовослужбовців – кримських татар. За кілька днів їхня чисельність зросла до 2,5 тис. осіб, що ешелонами були спрямовані на найважчі ділянки Карельського фронту, де майже всі загинули. Пізніше на фронті ширилися чутки, ніби після війни кримських татар вишлють із півострова, а політруки вели відповідну роботу з особовим складом, готуючи громадську думку до закономірності депортації корінного народу Криму.

Напередодні війни за офіційними даними етнічний склад Кримської АРСР мав наступний вигляд: 558481 росіян (49,6% усього населення), 218179 кримських татар (19,8%), 154120 українців (13,7%), 65452 німців (4,6%), 20652 греків (1,8%),

15353 болгар (1,4%)[‡]. З початком війни кримські татари – дорослі чоловіки разом із представниками інших національностей підлягали мобілізації до Червоної армії. Як зазначалося в доповідній записці заступників наркомів державної безпеки Б. Кобулова й внутрішніх справ І. Серова від 22 квітня 1944 р. на ім’я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, з Кримської АРСР на той час було призвано біля 40 тис. чол.[§]. З кримських татар були сформовані й численні підпільні групи на окупованій території, зокрема, в селах Кучук-Озене, Тауаке й Куру-Озене Алуштинського району, Ескі-Юрт Бахчисарайського району та ін.

Секретар Кримського обкому ВКП(б) В. Булатов свого часу наголошував, що переважна більшість кримськотатарського населення лояльно ставилася до радянської влади й після нацистської окупації півострова підтримувала партизанів. Багато кримськотатарських селищ було спалено загарбниками за надання притулку партизанам, зокрема, в с. Кози в січні 1942 р. було розстріляно більше 20-ти мешканців за допомогу червоноармійському десантові в ході невдалої Керченсько-Феодосійської десантної операції. У “Зверненні кримськотатарського народу до XXIII з’їзду КПРС” наголошувалося, що “на фронтах і в партизанських загонах і в підпіллі тільки вбитими кримські татари втратили 26,4 % всього дорослого населення. Лише в одному Південному з’єднанні партизанських загонів Криму, в складі якого було 2300 бійців, біля 30% становили кримські татари”^{**}.

А економічна політика, що проводилася окупантами в Криму й зводилася до вивезення якомога більшої кількості продовольства до Третього райху, спричинила масовий саботаж місцевого селянства. Навесні 1943 р. саме задля його подолання сільські громади були замінені десятидвірками, що пояснювалося нацистською владою ніби-то прагненням “надати кожному селянинові землю”. Водночас репресії, як і посилені гітлерівська пропаганда, відіграли свою деструктивну роль, причому об’єктом особливого інтересу було кримськотатарське населення з огляду на його стійкий опір “тріумфальній ході” радянської влади в 1917-1920 рр. Йому, зокрема, було надано низку матеріальних пільг: розширено розміри присадибних ділянок, відкрито мечеті й спеціальні крамниці, надано продовольчу допомогу й запроваджено податкові пільги тощо. Геббельсівська пропаганда запевняла мусульман, ніби “Гітлер – прямиий нащадок пророка Мухаммеда”, що прийняв іслам із заповітною мрією “визволити мусульманські народи від чужоземного панування”.

Нацисти, виставляючи себе “великими друзями” кримських татар, добилися того, що певна частина останніх повірила в міцність окупаційного режиму. Про витончену політику гітлерівців щодо кримськотатарського населення та їхні методи роботи повідомляв у Політбюро ЦК ВКП(б) і вищезгаданий В. Булатов: “На початку окупації Криму шляхом підступної демагогії й загравання з кримськими татарами, використання бур-

* Ставицький А.В. Переселение крымских татар в контексте логики системы в эпоху великой войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusprostranstvo.com/article/view/295>.

† Дагджи Т.Ш. Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа: документы, факты, комментарии. – Симферополь: ОАО “Симферопольская городская типография”, 2008. – С. 21-22.

‡ Крым национальный: Вопросы и ответы. Вып. 1 / Сост. Н.Г. Степанова. – Симферополь: “Таврия”, 1988. – С. 72.

§ Депортация: Берия докладывает Сталину... / Публ. док. Н. Ф. Бугая // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 126.

** Национальный вопрос в СССР. Сборник документов / Составитель Р.Купчинский. – Мюнхен: “Сучасність”, 1975. – С. 297.

жуазних націоналістів німецькими мерзотниками вдалося деяку їхню частину схилити на свій бік^{*}. На місцях почали створюватися кримськотатарські збройні загони т. зв. “самооборони”, їхніх учасників нерідко використовували як провідників у каральних акціях проти радянських партизанів.

Публікації часів горбачовської “перебудови” свідчать про те, ніби в допоміжних підрозділах окупантів на півострові налічувалося приблизно 20 тис. кримських татар, а серед 3783-х партизанів Криму їх лишилося на початку 1944 р. лише близько 600 чол. Безумовно, що на формуванні військових підрозділів із кримськотатарського населення позначилося й те, що ніхто з керівних радянських працівників не був залишений у підпіллі ні з обкому ВКП(б), ні з Раднаркому Кримської АРСР чи з інших обласних центрів.

Про взаємини кримськотатарського населення й радянських партизанів красномовно свідчить протокол засідання бюро Кримського обкому ВКП(б) від 18 листопада 1942 р. “Про помилки, допущені в оцінці поведінки кримських татар щодо партизанів, про заходи з ліквідації цих помилок і посилення політичної роботи серед татарського населення”. У ньому поряд із вказівкою про те, що обком більшовицької партії й НКВС Кримської АРСР на час укомплектування партизанських загонів не залишили в підпіллі жодного з керівних обласних працівників і особливо з числа кримських татар, наголошувалося, що “колишній комісар Центру, кандидат у члени бюро обкому ВКП(б) С.В. Мартинов не справився з покладеними на нього завданнями, відірвався від керівників партизанських загонів, не знаючи справжнього стану справ, неправильно інформував ОК ВКП(б) щодо поведінки кримських татар. Наявні в розпорядженні ОК ВКП(б) факти свідчать про те, що татарське населення багатьох сіл не лише співчутливо ставилося до партизанів, а й активно допомагало їм”. На згаданому засіданні було ухвалено рішення “засудити як неправильне й політично шкідливе твердження про вороже ставлення більшості кримських татар до партизанів і роз’яснити, що кримські татари в основній своїй масі вороже настроєні до німецько-фашистських окупантів, як і всі трудящі Криму”[†].

Але з успішним розгортанням Кримської наступальної операції Червоної армії й визволенням Феодосії, Сімферополя та Євпаторії, НКВС і КДБ СРСР 13 квітня 1944 р. ухвалили спільну постанову “Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів”. Для цього півострів було поділено на сім секторів і виділено 20 тис. військовослужбовців НКВС. До кінця місяця в Кримській АРСР було виявлено 5806 “антирадянські настроєні елементи”, а до середини травня – 8521 чол. У них було вилучено 337 кулеметів, 250 автоматів, 5395 гвинтівок і 2025 гранат.

Таким чином, репресивні дії розглядалися Сталіним і його оточенням як невідмінна умова нормального функціонування й зміцнення радянської влади, а наявність неросійських національностей на окраїнах СРСР ставала вкрай небажаною. Розбиратися ж у тому,

хто був “ворогом” і “колабораціоністом”, а хто – “своїм” і “патріотом”, для кремлівських лідерів не мало сенсу, хоча сил і засобів для цього в них вистачило б.

Вже 7 травня 1944 р. в доповідній записці Б. Кобулова та І. Серова на ім’я Л. Берії повідомлялося: “Підготовчу роботу з операції вважаємо можливим закінчити до 18-20 травня, а всю операцію – до 25 травня. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм’ясопрому, Наркомхарчопрому... 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун і італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя”[‡].

Зі свого боку, нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія 10 травня в доповіді Сталіну чітко сформулював: “Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу й виходячи з небажаності дальшого проживання їх на прикордонній ділянці Радянського Союзу, НКВС СРСР вносить на Ваш розгляд проект рішення ДКО про виселення усіх татар з території Криму. Вважаємо за доцільне розселити кримських татар як спецпоселенців у районах Узбецької РСР для використання на роботах як у сільському господарстві – колгоспах, радгоспах, так і в промисловості та на будівництві”[§].

Наступного дня Державний комітет оборони СРСР ухвалив постанову про виселення кримських татар до Узбецької РСР, 21 травня – про додаткове переселення кримських татар до Марійської АРСР, Горьківської, Іванівської, Костромської, Молотовської (з 1957 р. – Пермська область) й Свердловської областей РРФСР, а 29 травня – про виселення кримських татар і греків з Краснодарського краю й Ростовської області. Спершу передбачалося розмістити в Ташкентській, Ферганській, Наманганській, Андижанській, Самаркандській, Кашкар’їнській і Бухарській областях та Каракалпакській АРСР 70 тис. депортованих, насправді ж цю кількість жертв сталінського свавілля було перевищено майже втричі.

За остаточними даними НКВС СРСР, протягом 18-19 травня 1944 р. з Кримської АРСР було депортовано 191014 осіб кримськотатарської національності, причому в ході кампанії з виселення 1137 чол. було заарештовано як “антирадянський елемент”, а загалом – 5589 осіб.

У ході депортації розподіл кримських татар по регіонах, визначених їм для проживання, дещо змінився, зокрема, до Узбецької РСР спрямовувалося 37946 сімей (151083 чол.), до Казахської РСР – 2426 чол., Башкирської АРСР – 284 чол., Якутської РСР – 93 чол., Горьківської області – 679 сімей (2376 чол.), Молотовської – 2342 сім’ї (10 тис. чол.), Свердловської – 902 сім’ї (3591 чол.), Іванівської – 157 сімей (548 чол.), Костромської – 1957 родин (6338 чол.). До Марійської АРСР прибула 2291 родина кримських татар

* Бугай М.Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. // Український історичний журнал. – 1992. - № 1. – С. 32.

† Там само. – С. 34.

‡ “Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...” Л. Берия - И. Сталину / Сост. и примеч. Н.Ф. Бугай // История СССР. – 1991. - № 1. – С. 152.

§ Там само.

– 9177 осіб, з них 4367 дітей. Крім того, згідно постанови ДКО від 2 червня 1944 р. за підписом Сталіна, з півострова було депортовано 12242 болгарина, 15400 греків, 9621 вірменина, 1119 німців.

Про трагічні обставини здійснення депортації свідчить Тензіле Ібраїмова, що опинилася в м. Чирчик Ташкентської області: “Нас виселили з Фрайдорфського району, із сел. Аджіатмак 18 травня 1944 р. Виселення відбувалося дуже жорстоко. В три години ранку, коли діти ще спали, увійшли солдати, щоб ми протягом п’яти хвилин зібралися й вийшли з дому. Нам не дозволили брати з собою ні речей, ні продуктів. З нами так грубо поводитися, що ми думали, що нас на розстріл ведуть. Вигнавши з села, нас протримали голодними цілу добу. Голодували, але з дому нічого не дозволили брати. Стояв суцільний плач голодних дітей. Чоловік воював на фронті. Я була з трьома дітьми.

Нарешті нас завантажили на автомашини й повезли в Євпаторію. А звіди завантажили в товарні вагони, битком набиті, як худобу. Везли нас 24 доби в Самаркандську область, на станцію Зерабулак, звіди вивезли в Хатирчинський район, в колгосп “Правда”. Нас змушували ремонтувати приватні кибитки. Ми працювали, голодували. Багато від голоду з ніг падали. З нашого села вивезли 30 родин, з яких вижили неповних 5 родин. І в цих родинях залишились 1–2 особи, решта загинула від голоду й хвороб.

Моя племінниця Шейхісламова Менубе з 8–10 дітьми була вислана з нами, а чоловік її був з перших днів війни в Радянській Армії й там загинув. А родина загиблого воїна загинула в засланні в Узбекистані голодною смертю, лише одна дівчинка на ім’я Пера залишилась живою, але від жаху й голоду, яких зазнала, стала калікою.

Наші чоловіки були на фронті, й нікому було ховати померлих, і часто трупи лежали кілька діб разом із живими”^{*}.

Отже, примусова депортація кримськотатарського народу, поза всіляким сумнівом, відбувалася в нелюдських умовах. Кримський краєзнавець А. Куркчи дійшов висновку, що в дорозі, а також протягом першої ж зими 1944–1945 рр. загинуло 45 % від усієї кількості депортованих: “Ніхто не вів обліку ні загиблим, ні похованим, тільки пам’ять старих людей ще утримує спогади про місця заслань кримських татар”[†]. А в довідці про чисельність спецпоселенців за 1944–1945 рр. вказано, що їх загинуло 44125. Відсоток смертності серед депортованих кримських татар, болгар, греків і вірмен становив 19,6; з них, зазначалося у зведенні лише по Узбецькій РСР за 1944 р., там померло 16052 чол., а за весь 1945 р. – 13183 чол.

Водночас чисельність кримських татар на спецпоселенні зростала, що пояснювалося як народжуваністю, так і прибуттям їхніх нових нечисленних груп. Так, у січні 1945 р. на станцію Ленінабад Ташкентської залізниці було направлено 150 кримських татар, які перебували в Белгородському профілактично-фільтраційному пункті. Управління МВС Кримської області лише протягом 1947–1948 рр. вилучило з числа

репатріантів, демобілізованих із Радянської армії та реєвакуйованих 2012 чол. (771 чол. кримських татар, 160 – вірмен, 279 – греків, 220 – болгар, 341 – росіян і 140 німців). Разом із ними до місць спецпоселень відбули 893 члени сімей, у т.ч. 750 дітей[‡].

Що ж торкається режиму управління депортованими кримськими татарами, то варто навести доповідну Л. Берії від 29 травня 1944 р. про прибуття депортованих до Підмосковного вугільного басейну. “У зв’язку з одночасним переселенням татар до Узбецької РСР, – безпеліційно наголошувалося в документі, – вважаю за доцільне прибутих татар утримувати на умовах з мобілізованими свого часу німцями, тобто організованими загонами, на шахтах, з розміщенням і охороною у гуртожитках, ходінням на роботу строем”. Нарком внутрішніх справ СРСР дав згоду на цю пропозицію, поширивши ці правила й на кримських татар, які потрапили до Тульського вугільного басейну.

Таким чином, депортація кримськотатарського народу є проявом злочинної сутності національної політики сталінізму й переконливим їй обвинувальним актом. Тому 11 грудня 2005 р. 4-та сесія четвертого Курултаю кримськотатарського народу визнала депортацію 18 травня 1944 р. й наступні десятиріччя насильницького утримання кримських татар у місцях вигнання актом геноциду корінного народу Криму.

З доповіддю “Депортація кримсько-татарського населення 1944 року: мотиви, технології, наслідки” виступив доктор історичних наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України Лисенко Олександр Євгенович:

Депортації стали одним з найбрутальніших інструментів карально-репресивної політики більшовицьких властей стосовно різних етнічних, соціальних конфесійних і навіть професійних спільнот Радянського Союзу. Не маючи змоги ізолювати ці групи, з різних причин кваліфіковані як “потенційні” чи “справжні вороги радянської влади”, на місцях і поступово їх ліквідувати, тоталітарний режим вдався до примусового їх виселення у східні регіони країни. У такий спосіб вирішувалося відразу кілька завдань: а) “очищення” певної території від “неблагонадійних” елементів (нерідко – уявних); б) отримання величезної кількості майже дармових робочих рук; в) шляхом політики спецколонізації передбачалося освоювати необжиті й малонаселені райони країни; г) залякування решти населення країни. Таким чином, ці дії повністю підпадають під юридичну дефініцію “державний терор”.

Першою масовою депортацією, яку фахівці вважають етнічною чисткою, стало виселення весною 1935 р. громадян фінської національності з прикордонної смуги Ленінградської області та Карелії (5059 родин).

Через рік обсиджені місця в Україні не з власної волі залишили 15 тис. польських та німецьких сімей, яких перевезли до Казахстану. У 1937 р. 175 тис. корейців з Далекого Сходу змусили переїхати до Казахстану і Середньої Азії. З Азербайджану, Вірменії, Таджикистану, Туркменистану, Узбекистану до Казахстану й Киргизії переправили кілька тисяч курдів. Потім настала черга іранців (8 тис.), польських “осадників та

* Национальный вопрос в СССР. Сборник документов / Составитель Р.Купчинский. – Мюнхен: “Сучасність”, 1975. – С. 305.

† Куркчи А. Крымские татары // Отечество: Краеведческий альманах. Т. 1. – М., 1991. – С. 193–194.

‡ Бугай М.Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 40.

біженців” (210,5 тис.), “антирадянських елементів” (85,7 тис.) з західних регіонів УРСР, БРСР та Прибалтики.

Після нападу Німеччини на СРСР Кремль взявся за “потенційну п’яту колону”. У серпні – 1941 р. почалося виселення німців (майже 950 тис.) У березні 1942 р. на спецпоселення відправили 44,7 тис. фінів та інгерманландців.

Упродовж 1943 – 1944 рр. під депортацію потрапили 575,8 тис. мешканців північного Кавказу – інгуші, чеченці, балкарці, карачаєвці, а також 91 тис. калмиків.

Влітку 1944 р. з прикордонних районів Грузинської РСР примусово видалили турків, курдів, хемшилів (хемшинів), азербайджанців (95 тис.).

Отже, масштаби цих акцій, спосіб, у який вони здійснювалися, не залишають жодних сумнівів у тому, що Сталін і його поплічники цілковито ігнорували не тільки усталені принципи міжнародного права і демократичні свободи, а й саме природне право людей на життя.

11 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони СРСР ухвалив цілком таємну постанову “Про кримських татар”, у якій була викладена мотивація примусового їх виселення: “У період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщині, дезертирували з частин Червоної армії, що обороняли Крим, і переходили на бік супротивника, вступали до сформованих німцями добровольчих татарських військових частин, які боролися проти Червоної армії; в період окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначилися звірськими розправами щодо радянських партизанів, а також допомагали німецьким окупантам у справі організації примусового вигнання радянських громадян у німецьке рабство і масового винищення радянських людей.

Кримські татари активно співпрацювали з німецькими окупаційними властями, беручи участь в організованих німецькою розвідкою так званих “Татарських національних комітетах” і широко використовувалися німцями з метою закидання в тил Червоної армії шпигунів та диверсантів. “Татарські національні комітети”, в яких головну роль відігравали білогвардійсько-татарські емігранти, за підтримки кримських татар спрямовували свою діяльність на переслідування й утиски нетатарського населення Криму та вели роботу з підготовки насильницького відторгнення Криму від Радянського Союзу за допомогою німецьких Збройних сил”^{*}.

Демагогічна стилістика цього документа лише підсилює негативне враження від аргументації радянського керівництва.

Задля її оцінки звернемося до міркувань одного з провідних російських фахівців з цієї проблематики В. Земскова: “Рішення про виселення калмиків, карачаєвців, чеченців, інгушів, балкарців, кримських татар та інших мотивувалося співпрацею частини представників цих національностей з фашистськими

окупантами. Причому на практиці посібниками фашистів була менша частина депортованих. Подібне мотивування, наслідком якого стало позбавлення цілих народів їхньої історичної Батьківщини, було не тільки потворне само по собі, а й з точки зору елементарної логіки – недолугим і навіть дурним. Послідовно керуючись цим мотивуванням, належало б депортувати весь російський народ (український, білоруський та ін.) за те, що частина росіян, українців, білорусів та представників інших національностей служила у власовській армії та інших подібних формуваннях. Абсурдність навіть такої постановки питання цілком очевидна”. Далі дослідник наголошує: “За всіма ознаками, І.В. Сталіна та його оточення драгувала національна строкатість держави, якою вони управляли. Депортація низки малих народів явно слугувала цілям прискорення асиміляційних процесів у радянському суспільстві. Це була цілеспрямована політика ліквідації в перспективі малих народів за рахунок асиміляції їх у більших етнічних масивах, а виселення їх з історичної Батьківщини мало прискорити цей процес”[†].

О. Палій зазначає, що “радянська влада ставила у вину кримським татарам участь у кримськотатарських комітетах, організованих німецькою окупаційною адміністрацією. Справді, це мало місце. Але в кожному з районів Криму діяли точнісінько такі ж російські комітети, як і на значній частині окупованої території Росії.

Для прикладу, один лише так званий Локотський район пронацистського російського самоврядування у нинішніх Орловській і Брянській областях Росії за територією і населенням був більший за тогочасний Крим.

А у всіх російських пронацистських формуваннях брали участь, за найскромнішими підрахунками, більше мільйона осіб, не рахуючи місцевої поліції. І це при тому, що Крим був окупований весь, а РРФСР – лише своїми західними околицями”[‡].

Слід звернути увагу на одну особливість депортаційної політики Москви: її основними суб’єктами виступали етнічні групи, які населяли прикордонні райони союзних республік та Криму. Окрім іншого, це можна пояснити бажанням забезпечити свої тили на випадок агресії інших держав чи власної наступальної війни.

Та все ж імперативною метою Сталіна було прагнення максимально уніфікувати соціально-політичний та етнічний ландшафт країни. Домагаючись перетворення СРСР на світового лідера, радянське керівництво ламало долі цілих народів на підставі колективної відповідальності.

У згаданій вже постанові ДКО СРСР від 11 травня 1944 р. “Про кримських татар” детально розписувався механізм депортації корінних мешканців Криму. Як це було практично завжди, акцію наказували виконати “сталінськими” темпами – до 1 червня, а в її ході виселити всіх (!) татар з території Криму і розмістити їх в Узбецькій РСР.

* Постанова Державного Комітету Оборони СРСР “Про кримських татар” // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський рух (друга половина 1940-х = початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Збірник документів і матеріалів. – К., 2004. – С. 66–67.

† Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. – М., 2003. – С. 107

‡ Палій О. Чому насправді Сталін депортував кримських татар? // Українська правда. – 2012, 18 травня

Порядок та умови примусового виселення були такими. Спецпереселенцям дозволялося взяти з собою особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд і продовольство в кількості до 500 кг на сім'ю. Майно, будівлі, надвірні господарські споруди, меблі, присадибні ділянки потрібно було передати місцевим органам влади, всю продуктивну і молочну худобу, домашню птицю – органам Наркомм'ясмолпрому, сільгосппродукцію – Наркомзагу СРСР, коней та іншу робочу худобу – Наркомзему СРСР, племінну худобу – Наркомрадгоспів СРСР. Прийом худоби, зерна, овочів, інших видів сільськогосподарської продукції належало здійснювати з виписуванням обмінних квитанцій на кожен населений пункт і кожне господарство.

НКВС СРСР, Наркомзему, Наркомм'ясмолпрому, Наркомрадгоспів та Наркомзагу СРСР доручили до 1 липня надати до РНК СРСР пропозиції про порядок повернення за обмінними квитанціями спецпереселенцям прийнятих від них худоби, домашньої птиці та сільськогосподарської продукції. Для організації цієї роботи на півострів прибула спеціальна урядова комісія.

Транспортування депортованих покладалося на Наркомат шляхів сполучення СРСР за окремим графіком.

Наркомат здоров'я СРСР мав надати для кожного ешелону одного лікаря і двох медичних сестер з відповідним запасом медикаментів та забезпечити медико-санітарне обслуговування спецпереселенців у дорозі.

Наркомат торгівлі СРСР зобов'язали організувати щоденне гаряче харчування і кип'яток на маршрутах.

Партійно-радянське керівництво Узбецької РСР мали прийняти і розмістити в радгоспах селищах, колгоспах, підсобних господарствах, на підприємствах і в заводських селищах для використання в сільському господарстві та промисловості 140–160 тис. кримських татар.

У кожній області УзРСР формували спеціальні комісії, а в районах – “трійки”, на які покладалась відповідальність за прийом і розміщення спецпоселенців, залучення гужового транспорту для їхнього перевезення до місць розселення, наділення їх присадибними ділянками, надання допомоги будівельними матеріалами для зведення будинків.

Водночас у районах розселення спецпоселенців створювалися спецкомендатури НКВС для нагляду за цим контингентом.

Сільгоспбанк зобов'язувався надавати спецпереселенцям позики в сумі до 5000 руб. на сім'ю терміном на 7 років для зведення житла на новому місці.

Наркомзаг СРСР мав передати до Узбецької РСР певну кількість борошна, круп та овочів для розподілу серед спецпоселенців рівними частинами упродовж червня, липня і серпня 1944 р. на безплатній основі (в рахунок прийнятих від них у місцях виселення сільськогосподарської продукції та худоби).

Наркомат фінансів СРСР повинен був асигнувати на проведення цих заходів 30 млн. рублів.

Вже 20 травня 1944 р. заступник наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулов та заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Серов повідомляли наркому внутрішніх справ Л. Берії про наслідки операції. Вона була проведена лише за два дні й завершилась 20 травня о 16 годині. 18014 кримських татар 67 ешелонами були

вивезені у східні райони країни. Крім того, райвійськомати Криму мобілізували 6000 татар призовного віку, які за нарядами з Головупраформу Червоної армії вивозилися до міст Гур'їв, Рибінськ, Куйбишев.

За вказівкою Л. Берії 8000 осіб (з них 5000 становили татари) спрямовувались у розпорядження тресту “Московвугілля”.

Таким чином, загалом з Кримської АРСР було вивезено 191044 осіб татарської національності.

Під час виселення татар було арештовано 1137 “антирадянських елементів”, а всього за час операції з виселення звинувачених у колаборації контингентів – 5989 осіб. В цей час було вилучено 10 мінометів, 173 кулемети, 192 автомати, 2650 гвинтівок, 46 603 шт. боєприпасів, а за весь період операції з депортації мешканців півострова різних національностей – 49 мінометів, 622 кулемети, 724 автомати, 9888 гвинтівок, 326887 шт. боєприпасів.

Як доповідали в Москву виконавці, в ході операції жодних ексцесів не виникало.

Депортації охопили також представників інших етнічних груп, які населяли Кримський півострів. Згідно з постановою ДКО СРСР від 2 червня 1944 р., примусовому виселенню підлягали болгар, греки та вірмени, постановою від 24 червня 1944 р. – місцеві мешканці Криму турецького, грецького, іранського підданства, які мали прострочені паспорти інших держав. Згідно з останньою постановою до Ферганської області УзРСР було вивезено 3652 особи (3531 – грецького, 105 – турецького, 16 – іранського підданства).

А загалом у момент прибуття на спецпоселення було взято на облік 228392 особи, виселені з Криму, з них – 224740 – згідно з постановами від 11 травня та 2 червня 1944 р.

Ще одним специфічним контингентом спецпереселенців з Криму стали жінки, звинувачені у співмешканні з окупантами.

Найбільша партія жінок за “інтимні зв'язки” з окупантами була одночасно покарана в Криму. 7 травня 1944 р. Б. Кобулов та І. Серов звернулися до Л. Берії за дозволом виселити з Криму, окрім інших контингентів, “близько 1000 повій, які проживали на курортах і в містах Чорноморського узбережжя”. Ця акція була реалізована, хоча й не відомо, у якому обсязі. До речі, у фільмі В. Глаголевої “Одна війна” йдеться саме про них.

Вже після смерті Сталіна – в липні 1953 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов звернувся до голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова з клопотанням розглянути питання про скасування довічного спецпоселення для окремих категорій засланих, в тому числі й жінок, депортованих з Криму “за зв'язки з окупантами”. Тоді ця пропозиція була проігнорована. Цих жінок почали поступово звільняти, починаючи з травня 1955 р., однак забороняючи більшості з них проживання у режимних місцевостях

Депортації супроводжувалися порушенням усіх громадянських прав мешканців кримського півострова й спричинили масовий посттравматичний синдром і соціально-економічні наслідки, які залишаються не подоланими й донині.

Становище депортованих визначалося багатьма документами і, в першу чергу, постановою ДКО СРСР від 11 травня 1944 р. “Про кримських татар”, де вони “пропонувалися” як спецпоселенці”^{*}.

Вже 24 липня 1944 р. з’явилася директива НКВС СРСР “Про з’єднання розрізаних родин кримських татар”; 9 серпня – “Про з’єднання розрізаних родин кримських болгар, греків та вірмен”. Упродовж 1944–1945 рр. з 31209 взятих на облік розрізаних сімей спецпереселенців з північного Кавказу, Криму, Грузії і Калмикії вдалося об’єднатися 27810 родинам.

26 лютого 1944 р. вийшла директива НКВС СРСР “Про зняття з загальновійськового обліку спецпереселенців і про вилучення у них військових квитків”, а 30 липня – “Про взяття на облік спецпоселень демобілізованих з Червоної армії калмиків, карачаєвців, чеченців, інгушів, балкарців, кримських татар, болгар, греків, вірмен, які прибувають до сімей в місця поселень”. У військах видали накази про звільнення з лав Збройних сил представників цих народів. Їх спрямовували на спецпоселення. Репресії торкнулися рядового, сержантського і молодшого командного складу. Показовим є те, що старших офіцерів-політпрацівників відправляли на спецпоселення, а старших офіцерів, які не були політпрацівниками, – ні. У всіх колишніх військовослужбовців вилучалися військові квитки, замість яких їм видавали спеціальні довідки, їм заборонили носити пагони, вогнепальну і холодну зброю.

Велика кількість спецпоселенців була заарештована й засуджена. З вересня 1944 р. до 1 жовтня 1945 р. до кримінальної відповідальності притягнули понад 143 тис. спецпоселенців.

Соціальний статус кримськотатарських спецпоселенців визначав комплекс нормативно-правових актів. Облаштування життєдіяльності соціуму спецпоселенців визначали: розпорядження РНК СРСР № 9452-р від 30 квітня 1944 р. “Про наділення присадибних ділянок спецпереселенцям”; постанова уряду № 627-176 від 29 травня “Про передачу худоби і продукції спецпоселенцям карачаївцям, чеченцям, інгушам та іншим в обмін за прийняття від них худоби і зерно в місцях виселення”; розпорядження РНК СРСР № 13287-рс від 20 червня “Про навчання дітей спецпоселенців російською мовою”; постанова ДКО СРСР № 6600 від 25 вересня “Про розрахунки зі спецпоселенцями з Криму за прийняті від них у місцях попереднього проживання зерно, худобу, птицю, шерсть та шкіряну сировину і заходи допомоги з їх найшвидшого господарсько-побутового облаштування”.

Станом на 5 вересня 1944 р. на підприємствах вугільної, нафтової, лісової промисловості, кольорової та чорної металургії, будівництва, хімічної та паперової промисловості, а також НКВС СРСР працювало

35 тис. кримських татар. Більшість депортованих була зайнята в сільському господарстві.

Державні фінансові органи видавали спецпереселенцям грошові позики на початкове господарське облаштування. Система розрахунків зі спецпоселенцями за конфісковану у них власність під час депортації була доволі складною. Уявлення про те, як виписувалась процедура компенсації, дає зміст постанови ДКО СРСР від 25 вересня 1944 р. “Про розрахунки зі спецпоселенцями з Криму за прийняті від них у місцях попереднього проживання зерно, худобу птицю, шерсть та шкіряну сировину”.

Показовим є те, що з вартості майна депортованих відразу вирахували витрати на їхнє харчування по дорозі в місця призначення. За підрахунками властей, на харчування вивезених кримських татар, а також болгар, греків та вірменів, було витрачено 5730 т зерна. В ході розрахунків за залишену в Криму худобу, що у живій вазі оцінювалась у 3389,7 т, відрахували 1146 т як еквівалент 5730 т зерна. Інші 2243,7 т спецпоселенці могли отримати, не у вигляді м’яса, а на 80 % зерном і на 20 % картоплею з розрахунку 10 т картоплі чи 5 т зерна за 1 т живої ваги худоби.

Дослідники вказують, що встановлена на маршрутах депортації норма харчування значно перевищувала існуючі норми для в’язнів ГУЛАГу та німецьких військовополонених, що дало змоги уникнути великої смертності в дорозі. Так, зі 151 720 кримських татар, яких транспортували у травні 1944 р. до Узбекистану, за актами живими прибуло 151 529 осіб, а в дорозі померло 191 особа (0,13 %).

Упродовж 1944–1945 рр. у порядку компенсації за худобу, сільгоспродукти і майно, прийняті від спецпоселенців за місцем їх попереднього проживання, 153 909 сімей (всього на 1 грудня 1945 р. налічувалося 235 778 родин спецпоселенців – з Криму, північного Кавказу, Калмикії, Грузії) одержали худобу: 89 378 голів телят, 265 291 голову овець та кіз; 463,5 т шерсті, 5437 великих шкір та 83 827 овечих шкір для пошиття одягу. Радгоспам, в яких розселялися депортовані, надали 31 293 голови робочої худоби і 2702 голови великої рогатої худоби. Для особливо нужденних надавали безповоротну грошову допомогу загальною сумою 15 млн. 389,4 тис. руб. (на переконання радянського керівництва, це було еквівалентом вартості вилучених у депортованих у місцях їхнього попереднього проживання верблюдів, бджоло-сімей і садів). Крім того, спецпоселенцям у порядку надання матеріальної допомоги було видано: 680 тис. м бавовняних тканин, 141 т шерсті, 3000 великих шкір, 30 000 овечих шкір, 132 т господарського мила.

У порядку компенсації за конфісковане під час виселення зерна цій частині спецпоселенців (з Криму, Північного Кавказу, Калмикії, Грузії) у 1944–1945 рр. було надано 25674 т продовольчого зерна, 17029 т борошна, 3904 т ячменю, 5901 т круп, 5017 т картоплі, 616 т овочів, 321 т фруктів. У 1945 р. “у порядку продовольчої допомоги” спецпоселенці одержали можливість купити за готівку 1200 т продзерна, 8765 т борошна, 2631 т круп, 126 т цукру. (Земсков В.Н. Названа праця. – С. 110–122).

Та за цими, зовні солідними, цифрами криється грабіжницька політика властей. Масштаби матеріальної

* Спецпоселенець (спецпереселенець) – особа, виселена з місця проживання, переважно у віддалені райони країни без судової або квазісудової процедури. Особлива категорія репресованого населення СРСР. У 30-ті роки це були “кулаки” і “підкуркульники”, з кінця 30-х почалися виселення за національною (німці, фіни, італійці та ін) і соціальною ознакою, в тому числі в приєднаних державах Прибалтики, у Молдавії та Білорусії, на Західній Україні. Після Другої світової війни на становище спецпереселенців були переведені “Власівці”, а під час війни – ті, хто підозрювався в колабораціонізмі.

“підтримки” депортованих з боку держави приховували тільки бажання перешкодити їх масовому виміранню. Однак, надзвичайно складні обставини адаптації та умови матеріально-побутового характеру спричинили високий рівень захворювань і летальності.

Натомість керівництво СРСР і в той час, і пізніше випромінювало впевненість, що воно цілком розраховується зі спецпоселенцями за реквізовану власність.

Демографічну ситуацію на місцях спецпоселень ілюструють такі статистичні дані. На початок I кварталу 1945 р. тут налічувалося 208 828 депортованих з Криму. До його завершення прибуло 884 особи (218 нових, 31 з місць позбавлення волі, 58 повернено з утечі, 557 народилося); вибуло 5210 осіб (414 звільнено, 4463 померло, 145 втекло, 188 вибуло в місця ув'язнення). Отже, смертність перевищувала народжуваність у 7,7 рази.

У середовищі депортованих радянські спецслужби звичними методами насаджували своїх агентів та інформаторів. Для прикладу, станом на 1 березня 1945 р. у Молотовській області з 20 226 спецпоселенців з Кримського півострова агентурно-інформаторська мережа налічувала 519 осіб. (502 – інформатора, 12 агентів, 5 резидентів), на території Узбецької РСР – 2730 осіб (відповідно 2633, 82 1 15). У зв'язку з тим, що більшість етнічних груп, які стали об'єктом депортації, за релігійною приналежністю були мусульманами, саме на духовенство цієї конфесії спрямували вістря своїх зусиль органи безпеки та внутрішніх справ. Наприкінці 1945 р. в Узбекистані НКВС мав у цьому середовищі 16 агентів і 23 інформаторів (Земсков В.Н. Назв. праця – С. 109.)

Тисячі депортованих за доведеними і необгрунтованими звинуваченнями були арештовані й засуджені. Так, лише від вересня 1944 р. до жовтня 1945 р. до кримінальної відповідальності притягнули 13 тис. спецпоселенців, з них 3394 – за втечі, 1575 – за антирадянську агітацію, 818 – за зраду Батьківщині, 566 – за бандитизм, 81 – за шпигунство, 49 – за терор, 19 – за шкідництво, 11 – за диверсії, решта – за інші злочини (Там само).

Правовий статус депортованих визначало кілька документів різних органів влади, однак у найбільш концентрованому вигляді він проступає у постанові РНК СРСР від 8 січня 1945 р. “Про правове становище переселенців”. Воно заслуговує на те, аби навести його текст повністю:

“1. Спецпоселенці користуються всіма правами громадян СРСР, за винятком обмежень, передбачених цією Постановою.

2. Всі працездатні спецпоселенці зобов'язані займатися суспільно корисною працею. З цією метою місцеві Ради депутатів трудящих за узгодженням з органами НКВС організують трудове влаштування спецпоселенців у сільському господарстві, у промислових підприємствах, на будовах, господарсько-кооперативних організаціях та установах.

За порушення трудової дисципліни спецпоселенці притягуються до відповідальності відповідно до існуючих законів.

3. Спецпоселенці не мають права без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС відлучитися за межі району розселення, що обслуговується цією комендатурою.

Самовільне відлучення за межі району розселення, що обслуговується комендатурою, розглядається як втеча і тягне за собою відповідальність у кримінальному порядку.

4. Спецпоселенці – голови родин чи особи, які їх заступають, зобов'язані у 3-денний термін повідомити до спецкомендатури НКВС про всі зміни, що відбулися в сім'ї (народження дитини, смерть члена родини, втеча і т.п.)

5. Спецпоселенці зобов'язані суворо дотримуватися встановленого для них режиму і суспільного порядку у місцях поселення й підкорюватися всім розпорядженням спецкомендатур НКВС.

За порушення режиму та громадського порядку в місцях поселення спецпереселенці підлягають адміністративному стягненню у вигляді штрафу до 100 руб. чи арешту до 5 днів”.

Як бачимо, задекларована в постанові рівноправність спецпоселенців з іншими громадянами СРСР була ефемерною. Відомі численні випадки, коли людей засуджували до багаторічних (до 25 років) термінів таборів за те, що відвідували родичів у сусідніх селищах, територія яких належала до іншого спецпоселення.

Депортовані були “працевлаштовані” в колгоспах і радгоспах, а також на промислових об'єктах та новобудовах.

Господарсько-побутове облаштування прибульців супроводжувалося значними труднощами. Родини спецпоселенців із Криму мешкали переважно на житловій площі місцевих колгоспників, робітників та службовців. В особливо незадовільних умовах перебували спецпоселенці, передані на підприємства і будови. Багато керівників не забезпечили спецпоселенців необхідною житлоплощею й люди містилися в тимчасових бараках, землянках, напівзруйнованих будинках, клубах тощо.

Вкрай повільно надавалися присадибні ділянки в Узбекистані: з 38168 сімей розселених тут кримських татар до 15 серпня 1944 р. присадибні ділянки та індивідуальні городи отримали 18 180 сімей (47,6 %).

На думку начальника відділу спецпоселень НКВС СРСР М. Кузнецова, постачання кримських татар, переселених до Узбецької РСР, “проходило задовільно”. Згідно з постановою ДКО СРСР, спецпоселенці одержали держпозику з розрахунку 10 кг продовольчого зерна на особу. Але остаточний розрахунок з ними по зерну й худобі ще не здійснювався.

У деяких місцевостях під час розподілу зерна мали місце грубі порушення: зерна видавалося менше встановленої норми, частина зерна витрачалась на харчування місцевого населення, авансування колгоспників і т. ін. Більшість спецпоселенців не мала взуття і теплої одягу і вже восени 1944 р. наражалася на небезпеку масових захворювань.

У листах до родичів і близьких спецпереселенці скаржились на невимовні труднощі. Так, Л. Аблаєва писала І. Асанову: “... З нашого села померло 26 осіб, так само і в інших селах. З колгоспів майже нічого не дають. Державну допомогу також перестали давати... Кватири погані, від дощу не захищені. Незабаром нас усіх, напевно, не буде. Надсилаю список померлих: 1) Алжі-Алім, 2) Джаліля, мати Шевкета, 3) Асандонай

– батько Есма... (далі наводяться імена ще 16 людей). Бригадир Б. Кадилов заявляв: “Виселення з Криму татар є негласне їх убивство. Навіщо розстрілювати, коли можна людей роботою та умовами довести так, що вони перемруть”.

Настрої серед спецпоселенців, зафіксовані спецслужбами, мали різко негативний характер. Зростала кількість випадків дезертирства. В одному з донесень за 21 листопада 1941 р. повідомлялося про підготовку до втечі татар А. Абласва, М. Аметова й болгарина Л. Ценова.

Загалом статус спецпереселенців кримські татари мали упродовж 12 років до 1956 р.

18 травня 2014 р. виповнюється 70 років мабуть найтрагічнішої події в історії кримськотатарського народу. Саме в цей день 1944 р. у вже звільненому від військ фашистської Німеччини Криму почалася операція військ НКВС з депортації кримських татар. Кримські татари примхою “вождя” були визнані винними у пособництві ворогу тільки за критерієм національної належності, оббрехані, знедолені, вислані, позбавлені всіх прав, у тому числі й права на Батьківщину. Із Криму, за даними НКВС, протягом 18-20 травня 1944 р. були депортовано 191014 осіб. Напередодні цих страшних днів усі чоловіки призовного віку, включаючи тих, хто підріс за роки фашистської окупації, були зібрані на призовних пунктах, звідки їх відправили під конвоєм на шахти Казахстану й Росії. Після завершення військових дій, всі кримські татари – бойові офіцери й солдати – підлягали демобілізації з Червоної Армії та відправки в місця спецпоселень.

За переписом Національного руху кримських татар усього було виселено 238500 осіб, з яких діти й жінки становили 205900 осіб, тобто 86,4%.

Нелюдські умови комендантського режиму, який тягнувся довгих 12 років – з 1944 по 1956 рр., голод, епідемії, репресії та поневір'яння в місцях спецпоселення стали причинами масової загибелі кримських татар, основну частину яких становили літні люди, жінки та діти. Тільки в перші роки заслання кримськотатарський народ втратив 46,2% своєї чисельності.

Примусове утримання кримськотатарського народу в місцях вигнання тривало аж до листопада 1989 р. Протягом усього цього часу кримські татари піддавалися широкомасштабним репресіям з боку радянського режиму, будь-які спроби повернутися на свою Батьківщину прискікалися повторними депортаціями, арештами й позбавленням волі.

Під керівництвом кримськотатарського дослідника й історика Рефата Куртієва в 2004–2008 рр. були підготовлені й видані три книги “Депортація кримських татар 18 мая 1944 года. Как это было” зі спогадами кримських татар – свідків депортації. У виданнях також оприлюднені державні документи, що стали основою для проведення депортації 1944 р. Це декларація Державного Комітету Оборони СРСР від 11 травня 1944 р. за підписом Й. Сталіна та членів Політбюро СРСР, яка визначила переселення кримськотатарського народу за неправдивим звинуваченням у пособництві німецьким військам під час війни. Постановою було вирішено, що 80% народу навечно має бути переселено до Узбекистану, а інші 20% – до північних районів Росії. Це також Декларація Верховної Ради СРСР від 14 листопада

1988 р., яка визнала депортацію кримськотатарського народу незаконним і злочинним актом.

Постанови та розпорядження радянської влади регламентували дії, спрямовані на те, щоб позбавити кримських татар Батьківщини, заборонити вивчення рідної культури та історії, використовувати слово “кримськотатарський”, говорити рідною мовою, тобто створити умови для виховання підростаючого покоління манкуртами.

У названих книгах дослідник поставив завдання довести, що депортація була продуманим актом етнотциду кримськотатарського народу, спрямованим на приниження народу шляхом часткового фізичного знищення та примусової асиміляції. Основною ж метою книг було збереження й представлення спогадів свідків про перші роки життя після депортації. Були визначені чіткі часові межі для спогадів, які увійшли до книг – від 18 травня 1944 р. до 28 квітня 1956 р., коли вийшов Указ Верховної Ради СРСР “Про звільнення з-під адміністративного нагляду кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни”. Згідно з Указом кримським татарам дозволялося пересуватися в межах районів поселень, але не надавалося права повернення на Батьківщину.

Р. Куртієвим була розроблена й опублікована в національній пресі спеціальна анкета із 30 питаннями, а зібрані шляхом опитування більше 400 спогадів свідків депортації стали основним матеріалом для книг. Спогади, написані кримськотатарською мовою, не перекладалися свідомо, для того, щоб мовознавці змогли прослідкувати як деформувалася мова внаслідок депортації.

10 грудня 2005 р. Курултай кримськотатарського народу прийняв постанову: “Про визнання актом геноциду депортації кримськотатарського народу 18 травня 1944 року, десятиліть примусового утримання кримських татар у місцях вигнання та пов’язаних із цим злочинних наслідків”. Цією ж постановою була сформована Спеціальна комісія Курултаю з вивчення геноциду кримськотатарського народу та подолання його наслідків, яка приступила до системного збору й публікації спогадів свідків депортації, дослідженню архівних матеріалів, аналізу міжнародного та вітчизняного законодавств з питань правової кваліфікації та визнання геноцидом злочинів, скоєних проти людяності.

Розуміючи наскільки важливе місце у справі вивчення й доведення геноциду кримськотатарського народу займають свідчення людей, які безпосередньо зазнали депортації 18 травня 1944 р. і особисто випробували всі жахи спецпоселень, Спеціальна комісія Курултаю ініціювала проведення загальнонародної акції збору свідочств геноциду кримськотатарського народу “УНУТМА”. Члени комісії звернулися до співвітчизників – безпосередніх свідків і жертв депортації з проханням відгукнутися на заклик, і, як би важко не було згадувати ті події, скласти письмові спогади про пережите ними, членами їхніх сімей та близькими людьми.

Спеціальна комісія Курултаю звернулася до ветеранів Національного руху, членів регіональних і місцевих меджлісів, представників політичних і гро-

мадських організацій кримських татар, інтелігенції та студентів підтримати й надати усіляке сприяння загальнонародній акції збору свідочств геноциду кримськотатарського народу “УНУТМА”.

На даний момент у рамках акції “УНУТМА” зібрано більше 400 листів-спогодів свідків депортації. Багато свідків, на жаль, йдуть з життя, а з ними й свідочства беззвинства, знущання та жорстокості влади, нестерпні умови існування і т.п.

Вашій увазі хотіла б запропонувати страшний лист-правду, лист-страждання Фериде Меджитової:

Родилась в 1932 году в дер. Къоз Судакского района. Я закончила 3 класса, началась война, продолжит учебу мне так и не довелось.

Когда началась депортация, отца с нами не было, он воевал на фронте. Маму и нас – шесть детей солдаты вышвырнули из дома, мы так и не успели ничего с собою взять.

Голодные и раздетые мы добрались в Узбекистан, в колхоз “Назарбай” Бекабадского района. Дали нам маленький домик, где крыша была наравне с землей. Мы еле вместились туда со своей семьей. В 1944 году первым скончался братишка Решат, в следующем году сестренка Мевиде. Мама день и ночь плакала и после смерти сестры прожила 3 дня. На следующий день после смерти мамы зашел сосед Абдулла ага и передал страшную новость о том, что умер брат. У брата одна нога и одна рука были подвернуты, глаза и рот кишели муравьями. Я попыталась выпрямить ему руку и ногу, но они застыли. Взяла тряпку и вытерла его глаза и рот. Потом нагрела воды, и пошла к одной старушке с просьбой обмыть тело брата. Но она мне сказала, что мальчиков обмывают мужчины и отправила к дедушке Джеббару. Я пошла к нему, а когда вернулась домой, оказалось, что нас ждет машина – меня и двух сестренок отвезли в больницу. В тот вечер умерла еще одна моя сестренка. Через два дня умерла вторая. Я осталась совсем одна.

Я так и скиталась по домам, выпрашивая милость. Как-то соседи пожалели меня и пошли со мною на базар, чтобы поменять на продукты оставшиеся вещи. Меня оставили у входа, я лежу на земле, подняться сил нет. Кто-то окликнул по имени – я еле открыла глаза – это мой родственник спрашивает “что ты тут делаешь?”. Я все рассказала, он взвалил меня на спину и понес к себе домой. Так меня спасли от смерти.

Позже меня разыскал вернувшийся с фронта отец. Он уходил, оставив дома жену и шестерых детей, а осталась у него одна я.

Мама скончалась в 34 года, старшему брату было 16 лет.

Эти страшные годы разве можно описать и рассказать? Я их буду помнить до конца своей жизни.

Фериде Меджитова померла в 2008 р.

На круглому столі було репрезентовано **новий науково-популярний проект Українського інституту національної пам’яті “Наш Крим”**. Зі змістом та метою проекту присутніх ознайомила автор та керівник проекту доктор історичних наук, завідувач відділу дослідження впливу державотворчих і цивілізаційних процесів на формування національної пам’яті Любовець Олена Миколаївна:

Насамперед, я хочу наголосити на тому, що плануючи науково-організаційні заходи Інституту на 2014 р., ми передбачали проведення круглого столу, присвяченого 60-річчю входження Криму до складу УРСР. Однак події лютого-березня 2014 р., які призвели до анексії Криму Російською Федерацією, внесли корективи щодо цих планів.

Здійснивши анексію Криму, Росія тим самим порушила існуючі міжнародні домовленості, правові основи європейських кордонів післявоєнного періоду, чим викликала справедливе засудження з боку світового співтовариства. При цьому, РФ виправдовує свою агресію тезою, що це “исконно русская земля”, що росіяни завжди становили в Криму більшість населення і що саме вони привнесли сюди “цивілізацію” і завдяки ним ця територія зазнала суттєвого економічного, суспільно-політичного й культурного поступу. В контексті цього сьогодення ситуація актуалізує проблеми, пов’язані з історією Криму, його місцем у геополітичному вимірі міжнародної політики, особливостями формування етнонаціонального складу, а головне – питання взаємостосунків з Україною.

Розуміючи актуальність даної проблематики й нагальну потребу ознайомлення широкого загалу з основними віхами історичного розвитку Криму та його зв’язків із українською територією, співробітники Українського інституту національної пам’яті вирішили започаткувати відповідний науково-популярний проект. Назву проекту **“Наш Крим”** придумав Б.А. Короленко.

Метою даного проекту є об’єктивне всебічне висвітлення особливостей розвитку Кримського півострова. Своїми основними завданнями науковці Інституту вважають наступні:

- прослідкувати міжнародну боротьбу за заволодіння Кримом;
- проаналізувати динаміку змін етнодемографічного стану населення Криму;
- розкрити сутність політики російського та радянського керівництва, спрямованої на витіснення з півострову корінних народів і переселення російського та поліетнічного елементу;
- окреслити політичні, економічні, культурні чинники, які пов’язували Крим з українською територією;
- спростувати російський міф, що Крим – це “исконно русская земля”.

В рамках даного проекту планується розмішувати на офіційному веб-сайті Інституту статті та документи, які будуть висвітлювати широкий спектр питань з історії Криму. Матеріали будуть подаватися за проблемно-хронологічним принципом, починаючи з моменту завоювання Криму Російською імперією в 1783 р. й до анексії у 2014 р. Умовно будуть виділені наступні тематично-хронологічні блоки:

- Крим у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)
- Крим у революційних процесах 1917-1921 рр.
- Міжвоєнний розвиток Криму
- Крим у період Другої світової війни та перше післявоєнне десятиліття
- Крим у складі УРСР
- Крим у незалежній Україні
- Анексія Криму Російською Федерацією або Крим в умовах окупації РФ

Кожний блок буде наповнюватися відповідною інформацією, яка різномірно розкриватиме особливості розвитку Криму в зазначені історичні періоди, піднімає дискусійні питання та малодосліджені проблеми.

До участі у проєкті будуть залучатися співробітники Інституту та дослідники з інших наукових установ і вузів. Ми запрошуємо всіх охочих взяти участь у проєкті та надавати свої статті з історії Криму.

Ініціатори проєкту сподіваються, що це викличе зацікавленість широкого загалу й сприятиме розширенню уявлення читачів щодо історичного розвитку Криму.

Round table “Crimea is deported (before 70-richchya deportation of krimskotatarskogo people)”

Круглый стол “Крым депортированный (к 70-летию депортации крымскотатарского народа)”

* * *

Масаев М. В.

доктор философских наук, доцент,
заведующий лабораторией факультета социокультурной
деятельности и музыкального искусства, РВУЗ “Крымский
университет культуры, искусств и туризма”
(Украина, Автономная Республика Крым, Симферополь),
mikhail-masaev@yandex.ru

**МОДЕРНИЗАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТЫ
(В СВЕТЕ КОНЦЕПЦИИ ПАРАДИГМАЛЬНЫХ ОБРАЗОВ
И СИМВОЛОВ ЭПОХ, ЦИВИЛИЗАЦИЙ И НАРОДОВ)**

**РЕЦЕНЗИЯ НА: Котолупов О.А., Хриенко П.А.
МОДЕРНИЗАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ. – СИМФЕРОПОЛЬ :
ДИАЙПИ, 2010. – 304 с., А ТАКЖЕ: МИРОШНИКОВ О.А.
ГОСУДАРСТВО. ИДЕОЛОГИЯ. РЕВОЛЮЦИЯ: МОНОГРАФИЯ
/ О.А. МИРОШНИКОВ. – ЯЛТА: РИО КГУ, 2009. – 244 с.**

(рецензія друкується мовою оригіналу)

Понятие “модернизации” стало настолько знаковым, символичным, что его можно с определённой долей уверенности рассматривать в свете концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов [2] и объединить экономические, социологические и политические аспекты проблемы. Поэтому рецензируемые нами книги могут рассматриваться как отдельные интервалы абстракции, дающие объёмный образ проблемы.

Первая книга состоит из ряда статей и других научных работ, написанных в 2007–2010 годах доктором экономических наук, профессором Котолуповым О.А. и доктором социологических наук, профессором Хриенко П.А.

Изучив многочисленные программы и проекты, авторы пришли к выводу, что большинство предпринимаемых в соответствии с ними мер являлись малоэффективными.

При этом авторы критикуют современных “перестроившихся” марксистов, которые “следуют преимущественно путём необходимости проведения социальных, политических, гуманитарных и иных преобразова-

ний, забывая о базисной сфере – сфере экономических отношений” [3, с. 9]. Они сожалеют, что “явно неоправданно мало используется марксистская традиция, определяющая развитие общества, прежде всего как детерминированного системой материального производства” [3, с. 9].

Жизнь ставит перед Украиной вопрос срочной модернизации экономики, поскольку ВВП на душу населения которой составляет 2,5 тыс. долларов США в год при 8,5 тыс. в России, 15–20 тыс. в Восточной Европе, 30–35 тыс. в Западной Европе и свыше 40 тыс. в США [3, с. 199]. Это – действительно шокирующая статистика, заставляющая всех нас серьёзно задуматься.

Но, как справедливо отмечают О.А. Котолупов и П.А. Хриенко, “серьёзно заниматься экономикой невозможно, не сделав политического выбора” [3, с. 132]. Насчёт Украины О.А. Котолупов и П.А. Хриенко полагают следующее: “Либо экономика Украины интегрируется с экономикой Евросоюза, либо с экономикой России. И даже не важно, когда эта интеграция произойдёт. Решение надо принимать уже сегодня, ибо в зависимости от этого выбора зависит и выбор приоритетов развития экономики Украины в целом” [3, с. 132]. При этом, “учитывая, что этот выбор носит исторический характер, принимать его элитой без участия всего народа невозможно. Выбор будет легитимным, если он будет определен на всенародном референдуме. Только при поддержке большинства населения возможна успешная реализация выбранного пути развития страны” [3, с. 135].

Экономист и социолог видит для Украины четыре варианта модернизации экономики.

Первый – “украинская политическая и культурная элита делают выбор “западного” вектора развития... ориентация экономики на “западный” вектор потребует ликвидации таких отраслей как тяжелое машиностроение, авиа- и судостроение, большей части ВПК. Безусловно, встанет вопрос о ликвидации убыточных и бесперспективных угольных разрезов и т.д.”. При этом “любая интеграция предусматривает и частичный отказ от политического и, особенно, экономического суверенитета. Как воспримет сообщество Украины эти революционные преобразования в экономике, связанные, в первую очередь, с безудержным ростом безработицы, особенно в юго-восточных регионах страны? [3, с. 135–136].

Второй – “принимается “восточный” вектор развития Украины и её экономики, что менее революционно. Но можно с уверенностью предсказать, что половина населения страны, ориентированная на “запад”, сделает всё, чтобы не допустить такого развития событий. И о политической стабильности можно не мечтать” [3, с. 136].

Третий – “сохраняется “статус-кво”, т.е. остаётся всё как есть. При таком варианте, ни о каком реформировании экономики говорить не приходится и, следовательно, Украина неминуемо окажется в числе самых отсталых стран мира. Об этом свидетельствуют современные тенденции развития страны. В системе материального производства потенциал Украины составляет по разным оценкам 25–30% от уровня 1990 года. В социальном плане – небывалые в мирное время потери населения из-за смертности и т.д. Собственные воз-